

।।श्री सद्गुरु प्रसन्न।।

श्री सद्गुरु निरंजन महाराज यांचे जन्म शताब्धी निमित्त

(शके १८२३ ते १९२३)

आश्रमामध्ये 'सार्थ अष्टावक्र गीता' या स्फटीकसम शुध्द आणि
उदात्त विचार प्रवाहायुक्त श्रेष्ठ ग्रंथाचे

प्रकाशन (पुनर्मुद्रण) करताना अत्यानंद होत आहे.

सर्व सद्भक्तानी याचा सखोल अभ्यास व चिंतन करून
सत्स्वरूपाचा लाभ करून घ्यावा ही सद्गुरुचरणी विनम्र प्रार्थना !

आषाढ शु.।।१५ शके १९२३ गुरुपौर्णिमा

गुरुवार दिनांक ५ जुलै २००१

विनयानंद

श्री सद्गुरु निरंजन महाराज आश्रम, मौजे वडगांव, जिल्हा कोल्हापूर

फोन : ०२३०-२३५७११८

Vinayanand Charitable Home

India 416203

924/30, "Kaivalya", Vishalnagar, Hupari, Dist : Kolhapur (M.S)

Website : www.vch-india.com, Email : klp_vchindia@sancharnet.in

Phone : 0230-2450365, Mobile : 98-2311-7561

अष्टावक्र गीता

अध्याय पहिला

जनक उवाच

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तमेतद् ब्रूहि मे प्रभो ॥१॥

हे प्रभो, ज्ञान कसें प्राप्त होईल, मुक्ति कशी मिळेल व वैराग्य कसें प्राप्त होईल हें मला समजावून सांगा.

अष्टावक्र उवाच

मुक्तिमिच्छसिचेत्तात विषयान् विषवत्यज ।

क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवभ्दज ॥२॥

हे प्रिय, तुला जर मुक्तिची इच्छा असेल तर, विषयांना विष समजून त्यांचा त्याग कर आणि क्षमा, आर्जव, दया, संतोष व सत्य यांना अमृत समजून त्यांचें सेवन कर.

न पृथिवी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान् ।

एषां सांक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥३॥

तू स्वतः पृथ्वी नाहीस, पाणी नाहीस, वायु नाहीस, अग्नि नाहीस किंवा आकाशही नाहीस. मुक्ति मिळविण्याकरितां, या सर्वांचा साक्षी जो चैतन्यरूप आत्मा तो तू आहेस असे जाण.

यदि देहं पृथक्कृत्य चित्ति विश्राम्य तिष्ठसि ।

अधुनैव सुखी शान्तो बंधमुक्तो भविष्यसि ॥४॥

जर तू देहाला स्वतःपासून अलग करून चैतन्यांत स्थिरावलास तर आतां या क्षणींच तू सुखी, शान्त व बंधमुक्त होऊन जाशील.

न त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः ।

असंगोअसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥५॥

तू ब्राह्मणादि वर्ण असलेला नाहीस किंवा तू चार आश्रमांतलाही नाहीस, तसाच तू डोळे आदि इंद्रियांचा विषय नाहीस. तू असंग, निराकार विश्वाचा साक्षी आहेस हें जाण व सुखी हो.

धर्माअधर्मो सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ।

न कर्ताअसि न भोक्ताअसि मुक्त एवासि सर्वदा ॥६॥

हे व्यापक, धर्म-अधर्म, सुख-दुःख हे सर्व मनाचे आहेत. तुला-आत्मरूपाला-ते लागू नाहीत. तू कर्ता नाहीस आणि भोक्ताही नाहीस. तू तर सदा सर्व काळ मुक्तच आहेस.

एको द्रष्टाअसि सर्वस्य मुक्तप्रायोअसि सर्वदा ।

अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टारं पश्यसीतरम ॥७॥

हे राजन्, तूच एक सर्वाचा द्रष्टा आहेस व सदैव सर्वार्थानें मुक्त आहेस. पण स्वतः स्वयंप्रकाश व सर्वाचा साक्षी असतांना स्वतःला सोडून इतरांना तूं द्रष्टा मानतोस हेंच बंधन आहे.

अहं कर्तेत्यहंमानमहाकृष्णाहिदंशितः ।

नाहं कर्तेति विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भव ॥८॥

'मी कर्ता आहे ' अशा अहंकाररूपी कृष्णासर्पानें दंश केलेला तूं, 'मी कर्ता नाही' अशा विश्वासरूपी अमृताचें सेवन करून सुखी हो.

एको विशुध्दबोधोअहमिति निश्चयवन्दिना ।

प्रज्वाल्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी भव ॥९॥

'मी एक विशुध्द बोध आहे' या निश्चयरूपी अग्निनें अज्ञानरूपी वनाला जाळून शोकरहित व सुखी हो.

यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्पवत् ।

आनंदपरमानंदः स बोधस्त्वं सुखं चर ॥१०॥

दोरीवर जसा सापाचा आभास होतो तसा 'ज्या'वर ह्या संसाराचा आभास होतो, 'तो' बोध तूं आहेस हें जाण व सुखानें विहार कर.

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बध्दो बध्दाभिमान्यपि ।

किंवदन्तीह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत् ॥११॥

मुक्तीचा निर्धार (अभिमान) ठेवणारा मुक्तच होतो व बध्द असण्याचा न्यूनगंड (अभिमान) बाळगणारा बध्दच होतो. कारण 'जशी मति तशी गति' ही लोकोक्ति खरीच आहे.

आत्मा साक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिदक्रियः ।

असंगो निःस्पृहः शान्तो भ्रमात्संसारवानिव ॥१२॥

आत्मा साक्षी आहे, व्यापक आहे, पूर्ण आहे, एक आहे, मुक्त आहे, चैतन्यरूप आहे, क्रियारहित आहे, संगरहित आहे, इच्छारहित आहे, शांत आहे पण भ्रमामुळें संसारवान आहे असा भासतो.

कूटस्थं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।

आभासोअहं भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथान्तरम ॥१३॥

हे जनका, 'अहं' च्या आभासानें सर्व बाह्य वस्तूंशीं ममत्व भाव निर्माण होतो, त्याचा त्याग करून, मी कूटस्थ, असंग, ज्ञानस्वरूप, अद्वैत व व्यापक आत्मा आहे असा ध्यास घे. तीव्र भावना राहू दे.

देहाभिमानपाशेन चिरं बद्धोअसि पुत्रक ।

बोधोअहं ज्ञानखड्गेन तन्निःकृत्य सुखी भव ॥१४॥

हे पुत्रा, फार काळापासून 'मी देह आहे' या देहाच्याअध्यासपाशानें तूं बांधलेला आहेस पण मी बोधरूप आहे या ज्ञानाच्या तरवारीनें तो धारणापाश तोडून टाक व सुखी हो.

निःसंगो निष्क्रियोअसि त्वं स्वप्रकाशो निरंजनः ।

अयमेव हि ते बन्धः समाधिमनुतिष्ठसि ॥१५॥

तूं असंग, क्रियाशून्य, स्वयंप्रकाश आणि निर्दोष आहेस. पण समाधीचे प्रयत्न करण्याची क्रिया हेंच बंधन आहे. तूं फक्त मुक्त असल्याची घोषणा कर, क्रिया नको.

त्वया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः ।

शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं मा गमः क्षुद्रचित्ताम ॥१६॥

हें सारे विश्व तूच व्यापलें आहेस, तें तुझ्यांतच सामावलें आहे, तूं यथार्थतः शुद्ध चैतन्यस्वरूप आहेस. म्हणून संकोचून क्षुद्र मनाचा-चित्ताचा होऊं नकोस.

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलाशयः ।

अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भव चिन्मात्रवासनः ॥१७॥

तूं अपेक्षारहित आहेस, निर्विकार आहेस, स्वनिर्भर आहेस, शांतीचें आणि मुक्तिचें स्थान आहेस, अगाध बुद्धि आहेस, क्षोभरहित आहेस, म्हणून चैतन्यमात्रावर श्रद्धा ठेवणारा हो.

साकारमनृतं विद्धि निराकारं तू निश्चलम् ।

एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥१८॥

साकाराला मिथ्या समज, निराकाला निश्चल-नित्य ओळख. या यतार्थ उपदेशानें पुन्हा तुझी संसारांत उत्पत्ति होणार नाही.

यथैवादर्शमध्यस्थे रूपेअंतः परितस्तु सः ।

तथैवास्मिन् शरीरेअंतः परितः परमेश्वरः ॥१९॥

ज्याप्रमाणें आरशांत पडलेल्या प्रतिबिंबामध्ये आरसाच आंत व बाहेर असतो, त्याप्रमाणे या शरीराच्या आंत व बाहेर परमेश्वरच भरलेला आहे.

एकं सर्वगतं व्योम बहिरन्तर्यथा घटे ।

नित्यं निरंतरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥२०॥

ज्याप्रमाणें सर्वव्यापी आकाश घटाच्या आंत व बाहेर असतें, त्याप्रमाणेंच नित्यं आणि निरंतरं ब्रह्म सर्व भूतमात्राला व्यापून आहे.

अध्याय दुसरा

जनक उवाच

अहो निरंजनः शान्तो बोधोअहं प्रकृतेः परः ।

एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विडंबितः ॥१॥

आश्चर्य ! आपण काय सांगत आहां? मी निर्दोष आहे, शान्त आहे! बोध आहे! प्रकृतीच्या पलीकडचा आहे! आश्चर्य आहे की इतके दिवस मी मोहाने फसलो होतो.

यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।

अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किंचन ॥२॥

जसा या देहाला एकटा मी प्रकाशित करतो, तसाच सा-या संसारालाही प्रकाशित करतो. म्हणूनच एक तर हें सारे जगत् माझे आहे किंवा माझे काहीच नाही.

सशरीरमहो विश्वं परित्यज्य मयाधुना ।

कुतश्चित्कौशलादेव परमात्मा विलोक्यते ॥३॥

आश्चर्य आहे की, शरीरसुद्धां सा-या जगाचा त्याग करून कुठल्या तरी कौशल्याने अर्थात् अष्टावक्राच्या केवळ उपदेशानेच मी परमात्मा पाहात आहे.

यथा न तोयतो भिन्नास्तरंगाः फेनबुद्बुदाः ।

आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥४॥

जशा पाण्यावर लाटा-लहरी उठतात, बुडबुडे व फेस उठतो पण ते पाण्यापेक्षा वेगळे नाहीत, त्यावरच उठतात व त्यांतच नाहीसे होतात. त्याप्रमाणेच आत्म्याहून भिन्न इथे काही नाही. सर्व अभिन्न आहे.

तन्तुमात्रो भवेदेव पटो यद्वद्विचारितः ।

आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितम् ॥५॥

विचार केला असता वस्त्र म्हणजे तंतूंचा समुदाय-तंतूच; तसेच, विचार केला असता हा संसारही आत्मसत्ताच आहे.

यथैवेक्षुरसे क्वलृप्ता तेन व्याप्तैव शर्करा ।

तथा विश्वं मयि क्वलृप्तं मया व्याप्तं निरंतरम् ॥६॥

उसाच्या रसापासून बनलेल्या साखरेत जसा उसाचा रस असतोच, तसा माझ्यांतून निर्माण झालेल्या विश्वांत मी आहेच.

आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।

रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तद् ज्ञानाद्भासते न हि ॥७॥

आत्म्याबद्दलच्या अज्ञानाने संसार भासतो पण त्याचे ज्ञान झाले तर तो भासत नाही. जशी दोरी अज्ञानामुळे-माहीत नसल्याने-सापासारखी भासते, पण ती दोरी आहे असे ज्ञान होतांच तशी वाटत नाही किंवा भासत नाही.

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोअस्म्यहं ततः ।

यदा प्रकाशते विश्वं तदाहं भास एव हि ॥८॥

प्रकाश माझे स्वरूप आहे. मी त्याहून वेगळा नाही. जेव्हा विश्वसंसारप्रकाशित होतो तेव्हा तो माझ्या प्रकाशानेच प्रकाशित होतो.

अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानान्मयि भासते ।

रूप्यं शुक्तौ फणी रज्जौ वारि सूर्यकरे यथा ॥९॥

आश्चर्य आहे की, कल्पित संसार अज्ञानामुळे मला असा भासतो जशी शिंपल्यात चांदी, दोरावर साप व सूर्यकिरणांवर पाणी (मृगजळ) भासते.

मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति ।

मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥१०॥

माझ्यापासून निर्माण झालेला हा संसार माझ्यांत तसाच लय पावेल जसा मार्तीत घडा, पाण्यात लहर (लाट) व सोन्यांत दागिना विलीन होतो.

अहो अहं नमो मह्यं विनाशो यस्य नास्ति मे ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगन्नाशेऽपि तिष्ठतः ॥११॥

मी आश्चर्यमय आहे! मला नमस्कार असो! ब्रह्म्यापासून ते तृणापर्यंच्या सा-या जगाचा नाश झाला तरी मला नाश नाही. मी नित्य आहे.

अहो अहं नमो मह्यमेकोअहं देहवानपि ।

कचिन्नगन्ता नागन्ता व्याप्य विश्वमवस्थितः ॥१२॥

मी आश्चर्यकारक आहे. मला नमस्कार असो. मी देहधारी असूनही अद्वैत आहे. न कुठे जातो, न येतो; आणि सा-या विश्वाला निराकार, साक्षीरूप, द्रष्टामात्र असा होऊन मी व्यापून उरतो.

अहो अहं नमो मह्यं दक्षो नास्तीह मत्समः ।

असंस्पृश्य शरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् ॥१३॥

मी आश्चर्यमय आहे. मला नमस्कार असो. माझ्यासारखा निपुण कोणीच नाही. कारण शरीराला स्पर्श न होतां या विश्वाला कायम धारण करून असतो.

अहो अहं नमो मह्यम् यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

अथवा यस्य मे सर्वं यद्वाङ्मनसगोचरम् ॥१४॥

मी आश्चर्यमय आहे. मला नमस्कार असो. एका अर्थी माझें कांहींच नाही. कारण मीच नाही आहे. 'मी'च शिल्लक राहिली नाही, मग माझें काय असणार? तेव्हां एका अर्थानें माझें कांहींच नाही आणि एका अर्थानें सर्व कांहीं माझें आहे. कारण जेव्हां मी शिल्लक राहत नाही तेव्हां परमात्माच फक्त उरतो आणि याचें तर सर्व कांहीं आहे-जें वाणी आणि मनाचा विषय आहे.

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवम् ।

अज्ञानाभ्दाति यत्रेदं सोअहमस्मि निरञ्जनः ॥१५॥

ज्ञान, ज्ञेय आणि ज्ञाता हे तीनही यथार्थ सत्य नाहीत. ज्याच्यावर हे तीन भासतात तो मी निरंजन-शुध्द आहे.

द्वैतमूलमहो दुःखं नान्यत्तस्यास्ति भेषजम् ।

दृश्यमेतन्मृषा सर्वमेकोअहं चिद्रसोअमलः ॥१६॥

अहो, दुःखाचे मूळ द्वैत आहे व त्यावर कांहीं औषध नाही. (कारण आजार खोटा आहे.) ही सर्व दृश्ये खोटी आहेत आणि मी एक अद्वैत शुध्द चैतन्य रस आहे.

बोधमात्रोअहमज्ञानादुपाधिः कल्पितो मया ।

एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मम ॥१७॥

मी शुध्द बोध आहे. माझ्या अज्ञानामुळें उपाधीची कल्पना मी केली आहे, असे नित्य मनन करून मी निर्विकल्प स्थितीत आहे.

न मे बन्धोअस्ति मोक्षो वा भ्रान्तिः शांता निराश्रया ।

अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् ॥१८॥

मला बंध अथवा मोक्ष नाही. बंधन जर भ्रम आहे तर मोक्ष कुठें? आश्रयरहित होऊन भ्रान्ती शांत झाली. आश्चर्याची गोष्ट आहे की, हें सर्व जग आहे तरी मी अकलुषित-निरंजन व सर्वांच्या पलीकडचा आहे.

सशरीरमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चितम् ।

शुध्दचिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन्कल्पनाधुना ॥१९॥

शरीरासहीत हें जग कांहींच नाही-म्हणजे न खरें न खोटें आहे आणि आत्मा शुध्द चैतन्यमात्र आहे. हें जाणल्यानंतर कल्पना कसली करायची?

शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भयं तथा ।

कल्पनामात्रमेवैतत्किं मे कार्यं चिदात्मनः ॥२०॥

हें शरीर , स्वर्ग, नरक, बन्ध, मोक्ष, आणि भय या गोष्टी केवळ कल्पनाच आहेत. त्यांच्याशी मला काय करायचें आहे? मी तर शुध्द चैतन्य आहे.

अहो जनसमूहेऽपि न द्वैतं पश्यतो मम ।

अरण्यमिव संवृतं क्व रतिं करवाण्यहम् ॥२१॥

आश्चर्य आहे की, मला द्वैत-दुजाभाव दिसतच नाही. एवढा जनसमूह पाहूनदेखील मला द्वैत न दिसतां तो एकजीव अरण्यासारखा झाला आहे.

मग मी कसला, कशाचा, कसा मोह करूं ?

नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहमहं हि चित् ।

अयमेव हि मे बंध आसीद्या जीविते स्पृहा ॥२२॥

मी शरीर नाही, मला शरीर नाही, मी जीव नाही. नक्कीच मी चैतन्य आहे.
जगण्याची इच्छा हाच माझा बंध होता.

अहो भुवनकल्लोलैर्विचित्रैर्द्राक् समुत्थितम् ।

मय्यनन्तमहाम्भोधौ चित्तवाते समुद्यते ॥२३॥

आश्चर्य आहे की, हवेचे झोट जसे पाण्यावर तरंग उठतात तसे अनंत समुद्ररूप अशा माझ्या शांत आत्म्यावर चित्ताच्या हवेने हजार-हजार लहरी उठतात. त्या लहरी माझ्या नाहीत. त्या लाटा चित्ताच्या हवेमुळे उठतात.

मेय्यनन्तमहाम्भोधौ चित्तवाते प्रशाम्यति ।

अभाग्याज्जीववणिजो जगत्पोतो विनश्वरः ॥२४॥

अनंत समुद्ररूप माझ्यांत चित्तरूपी हवा शांत झाल्यावर, जीवरूपी वणिकाच्या-व्यापार करणाराच्या-अभाग्यानें जगरूपी नौका नष्ट होऊन जाते.

मय्यनन्तमहाम्भोधावाश्चर्यं जीववचियः ।

उद्यन्ति न्यन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥२५॥

आश्चर्य आहे की, अनंत समुद्ररूप माझ्या आंत जीवरूपी तरंग आपल्या स्वभावधर्मानुसार उठतात, परस्परांशीं लढतात, खेळतात, लय पावतात.

अध्याय तिसरा

अष्टावक्र उवाच

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।

तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थार्जने रतिः ॥१॥

अष्टावक्रानें जनकाला विचारले की, आत्म्याला तत्त्वतः एक आणि अविनाशी जाणूनही तुझ्यासारख्या आत्मज्ञानी आणि धैर्यवंताला अजूनही

धन कमावण्यांत रूचि आहे कां ?

आत्माज्ञानादहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्तेरज्ञानते लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥२॥

आश्चर्य आहे की, शिंपल्याच्या अज्ञानाने चांदी आहे असा भ्रम निर्माण होतो, तसाच आत्म्याच्या अज्ञानामुळे विषयभ्रम झाल्याने लोभ निर्माण होतो.

विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सागरे ।

सोअहमस्मीति विज्ञाय किं दीन इव धावसि ॥३॥

ज्या आत्मरूपी सागरावर हा संसार तरंगाप्रमाणे स्फुरित होत असतो तो आत्मा मी आहे हे जाणूनही तू दीनवाणा कां पळत आहेस?

श्रुत्वापि शुद्धचैतन्यमात्मानमतिसुंदरम् ।

उपस्थेअत्यन्तसंसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥

अत्यंत सुंदर आणि शुद्ध चैतन्यरूप आत्म्याबद्दल एवढे जाणूनही कोण कसा इंद्रियांच्या विषयांत अत्यंत आसक्त होऊन मलिनतेला प्राप्त होतो ते ध्यानांत घे.

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

मुनेजानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्तते ॥५॥

सर्व भूतांत आत्मा आहे आणि सर्व भूते आत्म्यांत आहेत असे ज्ञान असूनही मुनीला माया-ममता निर्माण होते हे आश्चर्यकारक आहे.

आस्थितः परमाद्वैतं मोक्षार्थेऽपि व्यवस्थितः ।

आश्चर्यं कामवशगो विकलः केलिशिक्षया ॥६॥

परम अद्वैतांत आश्रय घेतलेला आणि मोक्षाकरिता उद्युक्त झालेला पुरुषही कामातुर होऊन कामक्रीडेच्या विचाराने व्याकुळ होत असतो हे मोठे आश्चर्य आहे.

उभदूतं ज्ञानदुर्मित्रमवधार्यातिदुर्बलः ।

आश्चर्यं काममाकाङ्क्षेत् कालमन्तमनुश्रितः ॥७॥

काम हा ज्ञानाचा शत्रु आहे हे माहीत असूनही एखादा अतिदुर्बल आणि मरण जवळ आलेला पुरुषही कामभोगाची इच्छा करतो हेच मोठे आश्चर्य आहे.

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ।

आश्चर्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥८॥

जनका, जो इहलोकांतील व परलोकांतील भोगांबद्दल विरक्त आहे आणि जो नित्य व अनित्याचा विवेक ठेवतो व जो मोक्षाची इच्छा करणारा आहे तोही मोक्षाचे, मरणाचे भय बाळगतो हे एक आश्चर्यच आहे.

धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा ।

आत्मानं केवलं पश्यन्न तुष्यति न कुप्यति ॥१॥

ज्ञानाला उपलब्ध झालेला धीर पुरुष भोग भोगतांना किंवा दुःख सहन करतांनाही नित्य केवल आत्म्याला पाहात असल्याने प्रसन्नही होत नाही वा रागावतही नाही.

चेष्टमानं शरीरं स्वं पश्यत्यन्यशरीरवत् ।

संस्तवे चापि निन्दायां कथं क्षुभ्येन्महाशयः ॥१०॥

जो आपल्या कार्यमग्न शरीराला, तें दुस-याचे शरीर आहे अशा तटस्थ भावनेने पाहातो, तो महाआशय असलेला पुरुष स्तुति अथवा निंदा यामुळे क्षोभाला कसा प्राप्त होईल ?

मायामात्रमिदं विश्वं पश्यन् विगतकौतुकः ।

अपि सन्निहिते मृत्यौ कथं त्रस्यति धीरधीः ॥११॥

जो या विश्वाला मायामात्र पाहातो आणि ज्याच्या मनांत आतां कसलेही कुतूहल शिल्लक नाही-शंका नाही-तो धीर पुरुष मरण आल्यावर भयभीत कां होईल ?

निःस्पृहं मानसं यस्य नैराश्येऽपि महात्मनः ।

तस्यात्मज्ञानतृप्तस्य तुलना केन जायते ॥१२॥

जो महात्मा मनांत मोक्षाचीही इच्छा करत नाही व जो आत्मज्ञानाने तृप्त आहे, त्याची तुलना कोणाबरोबर करतां येईल ?

स्वभावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किञ्चन ।

इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं स किं पश्यति धीरधीः ॥१३॥

जो खराखुरा धैर्यवान व शान्त झाला आणि ज्यानें हें जाणलें कीं, दिसणारा हा संसार वस्तुतः नाहीच, त्याच्या मनांत मग हें घ्यावें व तें टाकावें, अशी वासनाच निर्माण होत नाही.

अंतस्त्यक्तकषायस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः ।

यदृच्छयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये ॥१४॥

ज्यानें अंतःकरणांतील कामक्रोधादि विषयांचा त्याग केला, ज्यानें साक्षी होऊन पाहिलें कीं, हे राग-लोभ माझे नाहीत, मी फक्त प्रकाश आहे आणि भेदबुद्धिरहित व आशारहित जो झाला आहे त्या पुरुषाला दैवयोगाने आलेल्या भोगांचा-सुखाचें सुख व दुःखाचें दुःख वाटत नाही.

अध्याय चौथा

जनक उवाच

हन्तात्मज्ञस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया ।

न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानता ॥१॥

ज्यांच्या आंत मी-अहंकार-शिल्लक उरला नाही, सहज वाट्याला आलेले सुखदुःखाचे भोग भोगणा-या आत्मज्ञानी धीर पुरुषांची बरोबरी संसाराचें ओझें डोक्यावर घेणा-या मूढ पुरुषांना कधीही करतां येणार नाही.

यत्पदं प्रेप्सवो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवताः ।

अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥२॥

ज्या पदाच्या प्राप्तीच्या इच्छेनें सर्व देवताच काय पण इंद्रही दीनवाणा होतो, त्या पदावर, त्या परमोच्च पदावर पोहोचूनही-त्या सिंहासनावर बसूनही योगी हर्ष करत नाही-तेथेही तो साक्षी बनून राहातो.

तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शां ह्यन्तर्न जायते ।

न ह्याकाशस्य धूमेन दृश्यमानाअपि संगतिः ॥३॥

जसा आकाशाशी संबंध आहे असें भावणा-या धुराशी आकाशाचा संबंध नसतो, तसाच पापपुण्याचा त्या पदावर आरूढ झालेल्या पुरुषाच्या अंतःकरणाशी संबंध नसतो.

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।

यदृच्छया वर्तमानं तं निषेधुं क्षमेत कः ॥४॥

ज्या महात्म्यानें या सर्व जगाला स्वतःच्या आत्म्याप्रमाणेंच जाणलें, त्या वर्तमान क्षणाच्या साक्षी बनलेल्या महात्म्याला जसें स्फुरेल तसें वागण्यापासून कोण रोखूं शकेल?

आब्रह्मस्तंबपर्यन्ते भूतग्रामे चतुर्विधे ।

विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छानिच्छाविवर्जने ॥५॥

ब्रह्मापासून मुंगीपर्यंतच्या चार प्रकारच्या जीवांच्या समूहापैकीं ज्ञान्यालाच इच्छा व अनिच्छा थांबवण्याचें निश्चित सामर्थ्य आहे. तो दोन्हीपासून मुक्त आहे.

आत्मानमद्वयं कश्चिज्जानाति जगदीश्वरम् ।

यद्वेत्ति तत्स कुरुते न भयं तस्य कुत्रचित् ॥६॥

कधी कुणी विरळाच आत्म्याला अद्वय आणि जगदीश्वररूपांत जाणत असतो-एकरूप होतो. मग त्याची मर्जी राहात नाही-मग तो तेंच करतो जें प्रभु करवून घेतो आणि मग विश्वाशीं एकरूप झालेल्या अशा अद्वय

पुरुषाला कशाचें भय वाटणार ? कारण भय वाटायला त्याला परका कोणीच नाही.

अध्याय पांचवा

अष्टावक्र उवाच

न ते संगोअस्ति केनापि किं शुद्धस्त्यक्तुमिच्छसि ।

संघातविलयं कुर्वन्नेवमेव लयं ब्रज ॥१॥

तुझा कोणाशीही संबंध नाही, त्यामुळे तू शुद्ध आहेस. तू कशाचा त्याग करू इच्छितोस ? अशा रीतीने देहाभिमान नाहीसा करून तू मोक्षाला प्राप्त हो.

उदेति भवतो विश्वं वारिधेरिव बुद्बुदः ।

इति ज्ञात्वैकमात्मानमेवमेव लयं ब्रज ॥२॥

अशीच भावना कर की, माझ्यापासून संसार निर्माण झाला आहे; जसा समुद्राच्या पाण्यांत बुडबुडा उत्पन्न होतो-आणि स्वतःला व जगाला, स्वतःला व समष्टीला एक समजून, एक जाणून, तू मोक्षाला प्राप्त हो.

प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद्द्विश्वं नास्त्यमले त्वयि ।

रज्जुसर्प इव व्यक्तमेवमेव लयं ब्रज ॥३॥

दृश्यमान जगत् प्रत्यक्ष दिसत असले तरी दोरीवर सापाचा आभास व्हावा तसे आभासरूप आहे. तुला शुद्धाला-मलरहिताला तें नाही, असे जाणून तू लयाला-निर्वाणाला प्राप्त हो.

समदुःखसुखः पूर्ण आशानैराश्ययोः समः ।

समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं ब्रज ॥४॥

दुःख व सुख, आशा आणि निराशा, जीवन व मृत्यु जो समान मैनतो असा पूर्ण होऊन तू लयाला-मोक्षाला प्राप्त हो.

अध्याय सहावा

जनक उवाच

आकाशवदनन्तोअहं घटवत्प्राकृतं जगत् ।

इति ज्ञानं तथतैस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥१॥

मी आकाशाप्रमाणे आहे. संसार घड्याप्रमाणे प्रकृतिजन्य आहे

(बनतो व पुष्ट होतो, आकाशावर याचा कांहीं परिणाम होत नाही. कारण साक्षी तर आकाशासारखा अलिप्त आहे.) त्यामुळे याचा न त्याग करायचा आहे, न स्वीकार करायचा आहे, न लय करायचा आहे असें मी जाणतो.

महोदधिरिवाहं स प्रपंचो वीचिसन्नभः ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥२॥

मी समुद्रासारखा आहे. हा संसार तरंगासारखा आहे. म्हणून याचा त्याग किंवा स्वीकार करायचा नाही असें मी जाणतो.

अहं सः शुक्तिसंकाशो रूप्यवद्विश्वकल्पना ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥३॥

मी शिंपल्यासारखा आहे. विश्वाची कल्पना शिंपल्यावरच्या चांदीसारखी आहे, असें ज्ञान आहे. म्हणून न त्याचा त्याग आहे, न स्वीकार आहे, न लय आहे.

अहं वा सर्वभूतेषु सर्वभूतान्यथा मयि ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥४॥

मी सर्व भूतांत आहे व सर्व भूतें माझ्यांत समाविष्ट आहेत त्यामुळे कशाचा न त्याग आहे, न ग्रहण आहे, न लय आहे.

अध्याय सातवा

जनक उवाच

मय्यनन्तमहाम्भोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।

भ्रमति स्वान्तवातेन न ममास्त्यसहिष्णुता ॥१॥

मी अन्तहीन महासमुद्र आहे, त्यांत विश्वरूपी नाव आपल्या आपणच वायूने डोलत आहे. मला त्याबद्दल असहिष्णुता नाही.

मय्यनन्तमहाम्भोधौ जगद्वीचिः स्वभावतः ।

उदेतु वास्तमायातु न मे वृद्धिर्न च क्षितिः ॥२॥

माझ्या अंतहीन महासमुद्रांत जगरूपी लाट स्वभावतः उठो वा नाहीशी होवो, त्यामुळे मी वाढतही नाही किंवा घटतही नाही.

मय्यनन्तमहाम्भोधौ विश्वं नाम विकल्पना ।

अतिशान्तो निराकार एतदेवाहमास्थितः ॥३॥

माझ्या अंतहीन महासागरावर संसार हा कल्पनामात्र आहे. मी अत्यंत शांत आहे, निराकार आहे; आणि आतां हेंच माझे आश्रयस्थान आहे.

नात्मा भावेषु नो भावस्तत्रानन्ते निरंजने ।

इत्यसक्तोअस्पृहः शान्त एतदेवाहमास्थितः ॥४॥

आत्मा विषयांत नाही आणि विषय त्या निरंजन आत्म्यांत नाहीत. अशा प्रकारें मी अनासक्त, स्पृहामुक्त आहे, व त्यामुळेंच त्यांचें आश्रयस्थान आहे.

अहो चिन्मात्रमेवाहमिन्द्रजालोपमं जगत् ।

अतो मम कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥५॥

अहो, मी चैतन्यमात्र आहे. संसार इन्द्रजालाप्रमाणें आहे. त्यामुळें न कांहीं मिळविण्याजोगें आहे, न कांहीं टाकण्याजोगें आहे.

अध्याय आठवा

अष्टावक्र उवाच

तदा बन्धो यदा चित्तं किंचिद्वांछति शोचति ।

किंचिन्मुंचति गृण्हाति किंचिद्धृष्यति कुप्यति ॥१॥

जेव्हां मन कांहीं इच्छितें, कांहीं विचार करतें, कांहीं स्विकारतें, कांहीं टाकतें, दुःखी होतें किंवा सुखी होतें, तेव्हां बंधन निर्माण होतें.

तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न वांछति न शोचति ।

न मुञ्चति न गृण्हाति न हृष्यति न कुप्यति ॥२॥

जेव्हां मन कशाची इच्छा करीत नाही, चिंता करीत नाही, सोडीत नाही किंवा हवें हवें असें करीत नाही, सुखी किंवा दुःखी होत नाही, तेव्हां मुक्तीच असते.

तदा बन्धो यदा चित्तं सक्तं कास्वपि दृष्टिषु ।

तदा मोक्षो यदा चित्तमसक्तं सर्वदृष्टिषु ॥३॥

जेव्हां मन कुठल्याही दृष्टीनें विषयांत गुंततें तेव्हां बंध निर्माण होतो आणि जेव्हां मन सर्व विषयांपासून अनासक्त होतें तेव्हां मोक्ष असतो.

यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बंधनं तदा ।

मत्वेति हेलया किंचित् मा गृहाण विमुञ्च मा ॥४॥

जेव्हां 'मी' नसेल तेव्हां मोक्ष, जेव्हां मी असेल तेव्हां बंध; अशा मतीला जो उपलब्ध झाला, यांत स्थिरावला, त्याला मग ही इच्छा, हा स्वीकार, हा त्याग असें होत नाही.

अध्याय नववा

अष्टावक्र उवाच

कृताकृते च द्वंद्वानि कदा शान्तानि कस्य वा ।

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाभ्दव त्यागपरोअव्रती ॥१॥

केलेलीं आणि न केलेलीं कर्म व सुख-दुःख द्वंद्व कुणाची कधीं शांत झालेलीं आहेत? हें समजून घेऊन या संसारांत उदासीन-निर्वेद होऊन अव्रती (अनाग्रही) व त्यागपरायण हो.

कस्यापि तात धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात् ।

जीवितेच्छा बुभुक्षा च बुभुत्सोपशमं गताः ॥२॥

हे प्रिय, लोकव्यवहार, उत्पत्ति आणि विनाश पाहून कुणा भाग्यशालीचीच जगण्याची कामना, भोगण्याची वासना व ज्ञानाची इच्छा शांत झाली आहे.

अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रितयदूषितम् ।

असारं निंदितं हेयमिति निश्चित्य शाम्यति ॥३॥

हें सारें अनित्य, तीन तापांनीं दूषित, सारहीन, निंदित व त्याज्य आहे, असा बोध, अवलोकनानें होऊन निश्चय होतांच तो शांतीला प्राप्त होतो.

कोअसौ कालो वयः किं वा यत्र द्वंद्वानि नो नृणाम् ।

तान्युपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्ती सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४॥

असा कोणचा काळ आहे, कोणचें वय-अवस्था आहे कीं, जेव्हां मनुष्याला द्वंद्व नव्हतें, सुखदुःख नव्हतें? म्हणून त्यांची उपेक्षा कर. यथाप्राप्त-जें मिळालें त्यांत-परिस्थितींत संतोष मानणारा मनुष्य सिद्धीला प्राप्त होतो.

नाना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।

दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः ॥५॥

महर्षींचीं, साधूंचीं, योग्यांचीं अनेक भिन्नभिन्न मते आहेत, हें पाहून बुद्धिमान मनुष्य त्यांच्या मतांची उपेक्षा करतो. त्यांच्या मतांच्या गुंत्यांत अडकत नाही व शांति मिळवितो.

कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।

निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः ॥६॥

जो उपेक्षा, समता आणि युक्तिद्वारा चैतन्याच्या सत्यस्वरूपाला जाणतो तो काय गुरु नाही? (तोच स्वतःचा स्वतः गुरु आहे. गुरु आंत आहे. बाहेरचा गुरु केवळ प्रतीकरूप आहे.)

पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रान् यथार्थतः ।

तत्क्षणाद्ब्रह्मनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

भूतमात्रांचे विकार (इंद्रियादिक) यथार्थरूपानें पाहा म्हणजे शरीरादिकांपासून अलग होऊन तूं आत्मस्वरूपांत स्थित होशील आणि साक्षीभूत आत्मा तुला प्रतीत होईल.

वासना एव संसार इति सर्वा विमुञ्च ताः ।

तत्यागो वासनात्यागात् स्थितिरद्य यथा तथा ॥८॥

वासना हाच संसार आहे म्हणून वासना गेली की संसार गेला, असें जो जाणतो तो सर्वांपासून मुक्त झाला. मग आतां जे आहे, जसें आहे, त्या सर्वांचा स्वीकार आहे.

अध्याय दहावा

अष्टावक्र उवाच

विहाय वैरिणं काममर्थं चानर्थसंकुलम् ।

धर्ममप्येतयोर्हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥९॥

वैरीरूप काम व अनर्थां भरणेच्या अर्थाचा त्याग कर आणि त्या दोघांच्या कारणरूप धर्माचाही त्याग करून तू सर्वांची उपेक्षा कर.

स्वप्नेन्द्रजालवत्पश्य दिनानि त्रीणि पंच वा ।

मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादि संपदः ॥१०॥

मित्र, शेत, धन, स्त्री, भाऊबंद इत्यादि सर्व संपत्तीला तू स्वप्नाप्रमाणे किंवा इंद्रजालाप्रमाणे समज, कारण ते सर्व तीन-पाच दिवसांचेच असतात.

यत्र यत्र भवेत्तृष्णा संसारं विद्धि तत्र वै ।

प्रौढवैराग्यमाश्रित्य वीततृष्णाः सुखी भव ॥११॥

जेथे जेथे वासना निर्माण होईल तेथे तेथे संसार आहे असें समज. परिपक्व वैराग्याचा आधार घेऊन तृष्णा-वासनाहीन हो.

तृष्णामात्रात्मको बन्धस्तत्राशो मोक्ष उच्यते ।

भवासंसक्तिमात्रेण प्राप्तितुष्टिर्मुहुर्मुहुः ॥१२॥

तृष्णा हाच बंध आहे व तिचा नाश हा मोक्ष आहे. संसारांत असंग होण्यानेच निरंतर आत्म्याची प्राप्ति व तुष्टि होते.

त्वमेकश्चेतनः शुद्धो जडं विश्वंसत्तथा ।

अविद्यापि न किञ्चित्सा का बुभुत्सा तथापि ते ॥१३॥

तू एक शुद्ध चैतन्य आहेस, संसार जड व असत आहे. अविद्याही असत आहे-एवढे जाणल्यावर आणखी जाणून घ्यायची काय जरूरी आहे?

राज्यं सुताः कलत्राणि शरीराणि सुखानि च ।

संसक्तस्यापि नष्टानि तव जन्मनि जन्मनि ॥१४॥

तुझे राज्य, पुत्रपौत्र, शरीर आणि सुख जन्मोजन्मी नष्ट होत आली आहेत जरी तू त्यांच्यावर आसक्त बनला होतास.

अलमर्थेन कामेन सुकृतेनापि कर्मणा ।

एभ्यः संसारकान्तारे न विश्रान्तमभून्मनः ॥७॥

अर्थ, काम, पुण्यकर्मसुध्दा तूं खूप करून चुकला आहेस. तरीसुध्दां या संसाररूपी जंगलांत मनाला शांति मिळाली नाही. आतां तरी शांत बस. फक्त साक्षी हो.

कृतं न कति जन्मानि कायेन मनसा गिरा ।

दुःखमायासदं कर्म तदद्याप्युपरम्यताम् ॥८॥

किती जन्म तूं शरिरानें, मनानें व वाणीनें श्रमपूर्ण व दुःखपूर्ण कर्म केलीस? (तरीसुध्दा उत्पातरूपी संसारांत मनाला थोडासुध्दां विश्रांतीचा क्षण मिळाला नाही-तेव्हां) आतां तरी निदान साक्षी राहा. कर्ता राहूं नकोस.

अध्याय अकरावा

अष्टावक्र उवाच

भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।

निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशाम्यति ॥१॥

हे जनक, एखाद्या गोष्टीचा अभाव असणें किंवा तिची प्राप्ति या गोष्टी स्वभावतः होत असतात. असें जाणून यांकडे साक्षीवृत्तीनें पाहणाराविकाररहित व क्लेशरहित झालेला पुरुष सहज सुखानें शांत राहात असतो.

ईश्वरः सर्वनिर्माता नेहान्य इति निश्चयी ।

अन्तर्गलितसर्वाशः शान्तः क्वापि व सज्जते ॥२॥

सर्वांना निर्माण करणारा या जगांत फक्त ईश्वर आहे. ही सर्व त्याचीच लीला आहे, असें निश्चयपूर्वक जाणून जो आशारहित होऊन, सर्वांचाच प्रभुकृपा म्हणून स्वीकार करतो तो कशांतच आसक्त न होतां शांत भावानें असतो.

आपदः संपदः काले दैवादेवेति निश्चयी ।

तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं न वाञ्छति न शोचति ॥३॥

कालेंकरून दैवानें आपत्काल व संपदा येत असतात, हें ज्याला पक्कें ठाऊक आहे तो कशाचीही इच्छा किंवा कशाचेंही दुःख न करतां स्वस्थेंद्रिय व नित्य संतुष्ट असा राहातो.

सुखदुःखे जन्ममृत्यू दैवादेवेति निश्चयी ।

साध्यादर्शा निरायासः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥४॥

सुख आणि दुःख, जन्म आणि मरण हीं दैवयोगानें प्राप्त होतात असें निश्चयानें जाणणारा पुरुष, सहजप्राप्त कर्माचा बोजा न वाटू देतां तीं करतो पण कशांतच आसक्त होत नाहीं.

चिन्तया जायते दुःखं नान्यथेहेति निश्चयी ।

तया हीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितस्पृहः ॥५॥

चिंतेमुळें संसारदुःख निर्माण होतें हें ज्यानें स्वतःवर ठसवून घेतलें आहे त्याला कशाचीच इच्छा राहात नाही व तो चिंतारहित, सुखी व शांत असतो.

नाहं देहो न मे देहो बोधोअहमिति निश्चयी ।

कैवल्यमिव संप्राप्तो न स्मृत्यकृतं कृतम् ॥६॥

मी शरीर नाही, हा देह माझा नाही, मी ज्ञानस्वरूप बोधरूप-साक्षी आहे, असा बोध आत्मगत झालेला पुरुष केलेल्या व न केलेल्या कर्मांचे स्मरण करीत नाही-मनांत घोळवत नाही, त्यामुळें कैवल्यांतच त्याचा निवास असतो.

आब्रह्मस्तम्बपर्यंतमहमेवेति निश्चयी ।

निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्वृतः ॥७॥

ब्रह्मापासून गवतापर्यंत सर्वत्र मीच आहे अशी अनुभूति प्राप्त केलेला व सर्व रूपांत सामावलेला संकल्परहित, शुध्दस्वरूप, शांत, लाभालाभरहित पुरुष आत्मानंदांत परिपूर्ण असतो.

नानाश्चर्यमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्चयी ।

निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किंचिदिव शाम्यति ॥८॥

या आश्चर्यमय विश्वाच्या ठिकाणीं वासनारहित, आत्मबोधस्वरूपांत वावरणा-या पुरुषाला, सर्वत्र हरिरूपाचीच अनुभूति येत असल्यानें, दुःखरूप अनुभवास न येतां तो शान्तिस्वरूपानेंच असतो.

अध्याय बारावा

जनक उवाच

कायकृत्यासहः पूर्वं ततो वाग्विस्तरासहः ।

अथ चिन्तासहस्तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥१॥

हे श्रीगुरो ! मी सर्व शारीरिक कर्मांचा त्याग, जप-पाठादि वाणीच्या कर्मांचा त्याग करीत करीत शेवटी मनांत येणा-या विचारांचाही त्याग करून साक्षीभावांत राहू लागल्यानें मी आत्मस्वरूपांत लीन झालों आहे.

प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वेन चात्मनः ।

विक्षेपैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥२॥

अदृश्य अशा आत्म्याचें, तो ध्यानाचा विषय होऊं शड्डु त नसतांनाही, शब्द, विचार व रूप यांच्या सवयीनें, त्यांच्या द्वारां ध्यानाची क्रिया करणें हाच विक्षेप-बाधा आहे. त्यामुळें ध्यान करण्याच्या क्रियेविरहित होऊन, मी स्वरूपांत स्थित आहे.

समाध्यासादिविक्षिप्तौ व्यवहारः समाधये ।

एवं विलोक्य नियममेवमेवाहमास्थितः ॥३॥

जड समाधी साधण्याकरितां मनानें संकल्पाची व इतर योगक्रिया करणें हा नियम, हाच अभ्यास आहे व मनाच्या व्यापाराची सहजसमाधीला आवश्यकता नाही. त्यामुळें त्या समाधीशिवाय मी आत्मानंदांत आहे.

हेयोपादेयविरहादेवं हर्षविषादयोः ।

अभावादद्य हे ब्रह्मत्रेवमेवाहमास्थितः ॥४॥

हे प्रभो, टाकण्यायोग्य आणि घेण्यायोग्य वस्तूंचा अभाव असल्यानें, अर्थात् आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाल्यानें मला टाकण्यासारखें किंवा घेण्यासारखें कांहीं राहिलें नाही व त्यामुळें हर्षविषादही गेले व आतां मी आपल्या स्वरूपांत स्थिर झालों आहे.

आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तस्वीकृतवर्जनम् ।

विकल्पं मम वीक्ष्यैतैरेवमेवाहमास्थितः ॥५॥

आश्रमधर्म व त्याचीं फळें, त्यागी संन्याशाचा अनाश्रमीचा दंडधारणादि धर्म व योग्याचा धारणध्यान इत्यादीचा धर्म या विरहित मी आहे. या सर्वांचा मी साक्षी चिद्रूप आहे.

कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यथैवोपरमस्तथा ।

बुद्ध्वा सम्यगिदं तत्त्वमेवमेवाहमास्थितः ॥६॥

कामनेमुळें कर्माचें अनुष्ठान करणें किंवा कामनापूर्ति होणार नाही हें जाणून तिचा त्याग अज्ञानामुळें होतो, हें नीट ठाऊक असल्यानें मी कर्म करण्याची वा टाकण्याची इच्छा करीत नाही व स्वतःच्या नित्यानंदस्वरूपांत स्थिर राहातो.

अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽपि चिन्तारूपं भजत्यसौ ।

त्यक्त्वा तभ्दावनं तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥७॥

अचित्य अशा ब्रह्माचें चिंतन करतांना, मनानें चिंतनाची क्रिया केली जाते म्हणून मनाच्या त्या क्रियेचा-विचारांचा त्याग करून, मी 'स्व'भावांत राहातो.

एवमेव कृतं येन स कृतार्थो भवेदसौ ।

एवमेवस्वभावो यः स कृतार्थो भवेदसौ ॥८॥

ज्या पुरुषानें या प्रकारें शरिराच्या व मनाच्या सर्व सर्व क्रियांचा त्याग करून आपल्या 'स्व'रूपाला जाणलें तोच कृतार्थ म्हणजेच जीवन्मुक्त होतो. अशा क्रियारहित सहज अवस्थेंत जो राहातो तोच या देहांत असूनही विदेहमुक्ति अनुभवत असतो.

अध्याय तेरावा

जनक उवाच

अकिंचनभवं स्वास्थ्यं कौपीनत्वेऽपि दुर्लभम् ।

त्यागादाने विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥९॥

सर्व विषयांबद्दलच्या आसक्तीचा साक्षी वृत्तीनें जो सहजगत्या त्याग घडला व त्यामुळें चित्ताला जी स्थिरता आली ती भगवीं वस्त्रें धारण करणा-या संन्याशालाही दुर्लभ आहे. त्यामुळें साक्षी वृत्तीत राहून, गृहण व त्यागाची आसक्तीही संपली व मी आत्मानंदांतच उरलों.

कुत्रापि खेदः कायस्य जिह्वा कुत्रापि खिद्यते ।

मनः कुत्रापि तत्त्यक्त्वा पुरुषार्थे स्थितः सुखम् ॥१०॥

कुठें कर्मकांडानें शरीर शिणलें आहे, कुठें पाठ-पाठांतरानें वाणीला शीण आला आहे, तर कुठें मनन-चिंतनाने मन मरगळून गेले आहे हें पाहून या सर्वांचा त्याग करून मी निर्धारानें आत्मानंदांत राहिलों आहे.

कृतं किमपि नैव स्यादिति संचिन्त्य तत्त्वतः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वासे यथासुखम् ॥११॥

शरीरादींनी होणारीं कर्मे आत्मा करीत नसतो हें जाणून घेतल्यानें मी सहजप्राप्त कर्मे अलिप्त राहून, साक्षीभावानें करूनही मी आपल्या सुख 'स्व'रूपांतच राहातो.

कर्मनैष्कर्म्यनिर्बंधभावा देहस्थयोगिनः ।

संयोगायोगविरहादहमासे यथासुखम् ॥१२॥

ज्याला देहासक्ति आहे त्यालाच कर्म करण्याची अथवा न करण्याची बंधने असतात पण देह राहो किंवा जावो अशा माझ्या अवस्थेमुळे मी सहज-सुखांत असतो.

अर्थानर्थो न मे स्थित्या गत्या वा शयनेन वा ।

तिष्ठन् गच्छन् स्वपंस्तस्मादहमासे यथासुखम् ॥५॥

लौकिक व्यवहार म्हणजे चालणे, फिरणे, बसणे, उठणे यांपासून अभिमानरहित झाल्याने मला लाभ अथवा हानि नाही. त्यामुळे मी झोपलेला असो, बसलेला असो वा फिरत असो, या क्रियांमुळे माझी आत्मानंद अवस्था मोडत नाही.

स्वपतो नास्ति मे हानिः सिद्धिर्यत्नवतो न वा ।

नाशोल्लासौ विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥६॥

सारीं कर्मे सोडून मी झोपलो तरी माझी कांही हानि होत नाही, किंवा कर्मे करून मला कांही प्राप्त करण्याची कामना नाही. त्यामुळे लाभहानीचा विचारच नसल्याने मी सहजसुखांत असतो.

सुखादिरूपानियमं भावेष्वालोक्य भूरिशः ।

शुभाशुभे विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥७॥

निरनिराळ्या परिस्थितीतील सुखांची आंदोलने पाहून, मी सुख व दुःख यांत भेद मानीनासा झाल्यामुळे सुखी आहे.

अध्याय चौदावा

जनक उवाच

प्रकृत्या शून्यचित्तो यः प्रमादाभ्दावभावनः ।

निद्रितो बोधित इव क्षीणसंस्मरणो हि सः ॥१॥

जो पुरुष स्वभावाने शून्यचित्त आहे तो प्रारब्धकर्माने आलेले विषय भोगतो. पण जसा गाढ झोपलेल्या माणसाने उठवण्यांत आल्याने, त्या झोपेचा पगडा असतांनाच सांगितलेले काम करावे, त्याच प्रकारे हानिलाभाचा विचार न करतां अलिप्त व साक्षी राहून तीं कर्मे करतो.

क्व धनानि क्व मित्राणि क्व मे विषयदस्यवः ।

क्व शास्त्रं क्व च विज्ञानम् यदा मे गलिता स्पृहा ॥२॥

जनक म्हणतो की, शून्यचित्त झाल्यामुळे माझ्या विषयभावना मावळल्या आहेत. पूर्णात्मदर्शी अशा माझी विषयभोगांची इच्छा नष्ट झाल्याने आतां माझे धन कुठले? मित्र कुठले? शास्त्रांचा अभ्यास कुठला? आणि

निदिध्यासनादिक कुठें उरलें? माझी तर कशाबद्दलच आस्थाबुद्धि राहिली नाही.

विज्ञाते साक्षिपुरुषे परमात्मनि चेश्वरे ।

नैराश्ये बन्धमोक्षे च न चिन्तामुक्तये मम ॥३॥

साक्षी पुरुष व परब्रह्म परमात्म्याचा बोध होऊन सा-या आशा मावळल्या, बंधनें गळून पडलीं व मोक्षाचीही कामना शिल्लक राहिली नाही.

अंतर्विकल्पशून्यस्य बहिः स्वच्छंदचारिणः ।

भ्रान्तस्येव दशास्तास्तास्तादृशा एव जानते ॥४॥

विकल्पशून्य अंतःकरणाच्या निभ्रान्त पुरुषाच्या अवस्थेंत स्वच्छंदानें वावरणा-या, त्या मुक्त पुरुषाला त्याच मुक्त अवस्थेला पोहोचलेला मुक्तपुरुषच जाणतो.

अध्याय पंधरावा

अष्टावक्र उवाच

यथातथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ।

आजीवमपि जिज्ञासुः परस्तत्र विमुह्यति ॥१॥

सात्त्विक बुद्धीचा पुरुष थोड्याशा उपदेशानेंच कृतार्थ होतो. पण संसारासक्त, असब्दबुद्धीचा पुरुष आयुष्यभर जिज्ञासु असूनही पुन्हा पुन्हा मोह पावतो व मुक्तीला मुक्ततो.

मोक्षो विषयवैरस्यम् बन्धो वैषयिको रसः ।

एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥२॥

विषयांबद्दल वैराग्य म्हणजे मोक्ष व विषयांविषयी रस-आवड असणें हाच बन्ध आहे, एवढेंच ज्ञान आहे. जसें वाटेल तसें तू कर.

वाग्मिप्राज्ञमहोद्योगं जनं मूकजडालसम् ।

करोति तत्त्वबोधोअयमतस्त्यक्तो बुभुक्षिभिः ॥३॥

तत्त्वबोधवादविवादकुशल, पंडितालाही मूक व जड, व आळशी वाटण्याइतका, कर्मापासून (शारीरिक व मानसिक) परावृत्त करतो व सहजावस्थेंत ठेवतो, त्यामुळें भोगाभिलाषी लोकांनीं या मार्गाचा त्याग केला आहे.

न त्वं देहो न ते देहो भोक्ता कर्ता न वा भवान् ।

चिद्रूपोअसि सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं चर ॥४॥

हे जनका ! तूं शरीर नाहीस, भोक्ता नाहीस किंवा कर्ता नाहीस. तूं निखळ चैतन्य आहेस, यांचा साक्षी आहेस. त्याच निरपेक्ष, साक्षी वृत्तीत राहून तूं सुखानें राहा.

रागद्वेषौ मनोधर्मो न मनस्ते कदाचन ।

निर्विकल्पोअसि बोधात्मा निर्विकारः सुखं चर ॥५॥

राग व द्वेष हे मनाचे धर्म आहेत. तें मन म्हणजे तूं नव्हेस तर विकल्परहित, निर्विकार असा बोधरूप आत्मा तूं आहेस, हें जाणून सुखानें राहा.

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

विज्ञाय निरहंकारो निर्ममस्त्वं सुखी भव ॥६॥

सर्व भूतांमध्ये तो चैतन्यरूप आत्मा आहे व भूतें त्यांत सामावलीं आहेत ह्या बोधानें निरहंकारी व ममतारहित असा तूं सुखी अस.

विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सागरे ।

तत्त्वमेव न संदेहश्चिन्मूर्ते विज्वरो भव ॥७॥

समुद्रावर उठणा-या तरंगाप्रमाणें हें विश्व ज्यावर स्फुरण पावतें तें तूच आहेस याबद्दल संदेहच नाही म्हणून हे चिन्मय ! तूं विगतज्वर हो.

श्रद्धस्व तात श्रद्धस्व नात्र मोहं कुरुष्य भोः ।

ज्ञानस्वरूपो भगवानात्मा त्वं प्रकृतेः परः ॥८॥

हे सौम्य ! श्रद्धा ठेव, याबद्दल संशय ठेवूं नकोस. श्रद्धा ठेव कीं, तूं ज्ञानस्वरूप, भगवान, परमात्मा, प्रकृतीहून वेगळा आहेस.

गुणैः संवेष्टितो देहस्तिष्ठत्यायाति याति च ।

आत्मा न गन्ता नागन्ता किमेनमनुशोचसि ॥९॥

गुणांनीं लपेटलेलें शरीर जड आहे. तें येतें आणि जातें. आत्मा न जाणारा आहे न येणारा आहे, मग त्या शरीराबद्दल एवढा खेद करण्याचें काय कारण आहे ?

देहस्तिष्ठतु कल्पान्तं गच्छत्वद्यैव वा पुनः ।

क्व वृद्धिः क्व च वा हानिस्तव चिन्मात्ररूपिणः ॥१०॥

तुझा हा देह कल्पांतापर्यंत राहो अथवा या क्षणीं त्याचा नाश होवो, पण तूं चिन्मात्रस्वरूप असल्यानें तुला वृद्धि कुठली व नाश कुठला ?

त्वय्यनन्तमहाम्भोधौ विश्ववीचिः स्वभावतः ।

उदेतु वास्तमायातु न ते वृद्धिर्न वा क्षतिः ॥११॥

अनंत महासागरावर विश्वरूप तरंग स्वभावतः उत्पन्न होतात व अस्त पावतात. परंतु तुझी (चिन्मय आत्म्याची) न वृद्धि होते न नाश होतो.

तात चिन्मात्ररूपोअसि न ते भिन्नमिदं जगत् ।

अतः कस्य कथं कुत्र हेयापोदेयकल्पना ॥१२॥

हे तात, तूं चैतन्यस्वरूप आहेस, त्यामुळें तुला कुठल्याही वस्तूचा त्याग वा गृहण करणें शक्य नाहीं. कारण हें जगत् तुझ्याहून वेगळें नाहीं.

एकस्मिन्नव्यये शान्ते चिदाकशेअमले त्वयि ।

कुतो जन्म कुतः कर्म कुतोअहंकार एव च ॥१३॥

हे जनका, भेदशून्य, अविनाशी, शांत, निर्मल अशा तुझ्या चैतन्याकाशांत न जन्म, न मृत्यु, न कुठले कर्म, न अहंकार शिल्लक असु शकेल.

एकस्मिन्नव्यये तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभाससे ।

किं पृथक्भासते स्वर्णात्कटकांगदनुपुरम् ॥१४॥

ज्याप्रमाणें एकाच सोन्यानें घडवलेली बांगडी, बाजूबंद व घुंगरू आकारानें वेगळे वाटले तरी एकाच सोन्याचे आहेत, त्याप्रमाणें तूं जें जें पाहात आहेस त्या त्या ठिकाणीं जरी बाह्य आकार वेगळा दिसला तरी तूंच आहेस.

अयं सोअहमयं नाहं विभागमिति सन्त्यज ।

सर्वमात्मेति निश्चित्य निःसंकल्पः सुखी भव ॥१५॥

हे जनका! हा तो (परका) आहे, हा मी (माझा) आहे, हा मी (माझा) नव्हे, या भेदबुद्धीचा त्याग करून मी सर्वरूप आत्माच आहे या निश्चित बोधानें व कामनारहित होऊन सुखी हो.

ततैवाज्ञानतो विश्वं त्वमेकः परमार्थतः ।

त्वत्तोअन्यो नास्ति संसारी ना संसारी च कश्चन ॥१६॥

हे शिष्या! तुझ्याच अज्ञानामुळें हें जग भासतें, व तुझ्याच आत्मज्ञानानें त्याचा नाश होतो. ज्ञानाचा उदय झाल्यावर तूंच एकटा एकच उरतोस; परमार्थतः संसारी व असंसारी हे भेद तुला नाहींत.

भ्रान्तिमात्रमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्चयी ।

निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किंचिदिव शाम्यति ॥१७॥

हें जगत् भ्रंतीमूळें दिसत आहे. त्याचें स्वतःचें त्याशिवाय अस्तित्व नाहीं, असा बोध ज्याच्या अनुभूतींत आला तो वासनारहित होऊन, स्फूर्तिमात्र उरून, शान्तीला प्राप्त होतो.

एक एव भवाम्भोधावासीदस्ति भविष्यति ।

न ते बन्धोअस्ति मोक्षो वा कृतकृत्यः सुखं चर ॥१८॥

अष्टावक्र म्हणतो की, हे जनका, या संसाररूपी महासागरांत सदा एकटा एक तूंच असंग व साक्षीरूपानें होतास व राहाशील. आतां तुला न कुठला बंध आहे, न कुठला मोक्ष आहे. तूं आतां कृतकृत्य, धन्य झाला आहेस.

मा संकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं क्षोभय चिन्मय ।

उपशाम्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्यानन्दविग्रहे ॥१९॥

हे चिन्मय ! संकल्पविकल्पानें तूं आपलें चित्त क्षोभित करूं नकोस तर संकल्पविकल्परहित होऊन आपल्या आनंदस्वरूपांत राहा.

त्यजैव ध्यानं सर्वत्र मा किंचिद्धृदि धारय ।

आत्मा त्वमुक्त एवासि किं विमृश्य करिष्यसि ॥२०॥

ध्यान करणें ही मनाची क्रिया आहे म्हणून ध्यानाचा व हृदयांत कांहींही प्रतिमा ठेवण्याची क्रिया हेंही ध्यान असल्यानें त्याचाही त्याग कर; आत्मा स्वयमेव मुक्तच असल्यानें तूं विचार करून काय साधणार आहेस?

अध्याय सोळावा

अष्टावक्र उवाच

आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।

तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥१॥

हे प्रिय ! अनेक प्रकारांनीं नाना शास्त्रें ऐक व सांग, परंतु तें सर्व ज्ञान विसरल्याशिवाय तुला शांति मिळणार नाही.

भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विज्ञ तथापि ते ।

चित्तं निरस्तसर्वाशमत्यर्थं रोचयिष्यति ॥२॥

हे ज्ञानवान, वाटलें तर तूं भोग भोग, समार्धीत राहा किंवा कर्म करीत राहा, पण आत्मज्ञानाच्या प्रभावानें ज्या वेळी तूं सर्व आशांपासून दूर राहाशील तेव्हांच तुज्जें चित्त स्वस्थ होऊन तूं सुखावशील.

आयासात्सकलो दुःखी नैनं जानाति कश्चन ।

अनेनैवोपदेशेन धन्यः प्रान्पोति निर्वृतिम् ॥३॥

हे शिष्या ! शरिराच्या निर्वाहा(सुखा)करितां अतिसायास-श्रम केल्यानें सर्वजण दुःखी होतात हें कोणी जाणत नाही, म्हणून महापुरुष सहज प्राप्त असेल त्याचा स्वीकार करून स्वस्थ राहातात.

व्यापारे खिद्यते यस्तु निमेषोन्मेषयोरपि ।

तस्यालस्य धुरीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित् ॥४॥

जो ज्ञानवान जीवन्मुक्त पुरुष आहे, त्याला डोळ्यांच्या पापण्या उघडणें, मिटणेंही खेदकारक वाटतें, इतका जो प्रवृत्ति-क्रियांबद्दल आळशांतला आळशी आहे व सर्व व्यवहार-संसारवृत्तींपासून निवृत्त झाला, त्यालाच सुखाची प्राप्ति होते, इतर कुणाला नव्हे.

इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तं यदा मनः ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥५॥

हें काम केलें, साधलें, तें केलें नाही-यशस्वी झालें नाही, या मनाच्या वासनाद्वंद्वान्तून जो मोकळा झाला त्याला मग धर्म, अर्थ, काम व मोक्षाच्याही इच्छांतून सुटतां येतें.

विरक्तो विषयद्वेष्टा रागी विषयलोलुपः ।

ग्रहमोक्षविहीनस्तु न विरक्तो न रागवान् ॥६॥

जो मुमुक्षु विषयांचा राग करून त्याग करतो तो विरक्त व जो विषयांवर लोलुप झाला त्याला विषयासक्त म्हणतात, पण जो इच्छारहित होऊन विषयांचा त्याग व भोगाचा विचारच करत नाही. तो जीवन्मुक्त असतो.

हेयोपादेयता तावत्संसारविटपाङ्कुरः ।

स्पृहा जीवति यावद्वै निर्विचारदशास्पदम् ॥७॥

जोपर्यंत तृष्णा आहे तोपर्यंत संसारवृक्षाला हें घ्यावें, तें टाकावें असे अंकुर सतत फुटतच राहातात. साक्षी वृत्तीनें राहाणा-या जीवन्मुक्ताला प्रारब्धवश जें काय होईल त्याचा व जें नष्ट होईल त्याचा हर्षखेद होत नाही.

प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि ।

निर्द्वंद्वो बालवध्दीमानेवमेव व्यवस्थितः ॥८॥

मन विषयांकडे जाऊं लागतांच विषयांबद्दल मोह निर्माण होतो, विषयांचा वीट आल्यावर त्यांच्याबद्दल द्वेष निर्माण होतो. परंतु मुक्त पुरुष रागद्वेषांचा त्याग करून, जें दैवयोगानें प्राप्त होतें त्याचा साक्षीभावानें स्वीकार करीत असल्यानें विकाररहित असतो.

हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजिहासया ।

वीतरागो हि निर्दुःखस्तस्मिन्नपि न खिद्यति ॥९॥

हे शिष्या ! दुःखांच्या अनुभवानें विषयी-संसारी मनुष्य संसाराचा त्याग करण्याची कामना ठेवतो, तसा प्रयत्न करतो. पण ज्याचे सर्व विकार शमले आहेत व त्यामुळें दुःखताप गेले आहेत तो संसारांत असूनही त्याचा खेद करीत नाही.

यस्याभिमानो मोक्षेऽपि देहेऽपि ममता तथा ।

न च योगी न वा ज्ञानी केवलं दुःखभागसौ ॥१०॥

ज्याला मोक्षाची तीव्र हाव आहे, तो मिळवीनच अशी जिद्द आहे व देहाबद्दल तशीच तीव्र ममता आहे तो ज्ञानी व योगी होऊ शकत नाही. तो केवळ दुःखाचा वाटेकरी असतो.

हरो यद्दुपदेष्टा ते हरिः कमलजोअपि वा ।

तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥११॥

हे जनका! तुला महादेव उपदेश करो कीं विष्णु उपदेश करो अथवा ब्रह्मा उपदेश करो, जोपर्यंत तुझ्या मनाच्या सर्व क्रिया थांबून, भूत व भविष्याचा विचार सुटून तू वर्तमानकाळात निर्विचार, साक्षी होऊन राहात नाहीस तोपर्यंत तुला शांतता लाभणार नाही.

अध्याय सतरावा

अष्टावक्र उवाच

तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ।

तृप्तः स्वच्छेन्द्रियो नित्यमेकाकी रमते तु यः ॥११॥

आत्मज्ञानार्थे फळ त्याच पुरुषाला मिळते आणि त्याच पुरुषाला योगाभ्यास सुफलित होतो, ज्याने विषयवासनांचा त्याग करून आपली इंद्रिये निर्मळ केली व 'स्व'मध्येच जो राहिला आहे.

न कदाचिज्जगत्यस्मिंस्तत्त्वज्ञो हन्त खिद्यति ।

यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥१२॥

हे जनका, या संसारांत तत्त्ववित् ज्ञानी कधी खेदाला प्राप्त होत नाही. कारण तो जाणतो की, माझ्या एकट्यानेच हे सर्व विश्व व्यापले आहे. खेद द्वैताने होत असतो. अद्वैत असल्यावर खेद कसला?

न जातु विषयाः केअपि स्वारामं हर्षयन्त्यमी ।

सल्लकीपल्लवप्रीतमिवेभं निम्बपल्लवाः ॥१३॥

मधुर रसाच्या सल्लकी नांवाच्या वेलींचा चारा खायला मिळाल्यावर कडू असलेला कडुलिंबाचा पाला खात नाही त्याप्रमाणे जो आत्मानंदांत रममाण झाला त्याला विषयांचा आनंद आनंदित करू शकत नाही.

यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासितः ।

अभुक्तेषु निराकाङ्क्षी तादृशो भवदुर्लभः ॥१४॥

हे जनका, ज्या पुरुषाला गतकालांत भोगलेल्या भोगांबद्दल आसक्तिपूर्ण स्मरण होत नाही किंवा न भोगलेल्या भोगांबद्दल आकांक्षा निर्माण होत

नाहीं, परंतु जो आपल्या आत्म्यांतच तृप्त आहे असा पुरुष संसारसागरांत
विरळाच असतो.

बुभुक्षुरिह संसारे मुमुक्षुरपि दृश्यते ।

भोगमोक्षनिराकांक्षी विरलो हि महाशयः ॥५॥

या जगांत मुमुक्षु-आकांक्षा करणारे अनेक प्रकारचे पाहायला मिळतात परंतु
भोग आणि मोक्ष यांच्या आकांक्षारहित आणि परब्रह्माच्या बाबतीत
कामनारहित स्थित असा पुरुष क्वचितच सांपडतो.

धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते मरणे तथा ।

कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयता न हि ॥६॥

हे शिष्या, जगांत असा पुरुष दुर्लभ आहे कीं जो धर्म, काम आणि मोक्ष,
तसाच जगणें आणि मरणें या सर्वांबद्दल उदासीन-कामनारहित असा आहे.

वाञ्छा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च स्थितौ ।

यथा जीविकया तस्माद्धन्य आस्ते यथासुखम् ॥७॥

विश्वाचा लय व्हावा अशी इच्छा ज्या ज्ञानी पुरुषाला नाही किंवा विश्व
स्थिर राहिल्याबद्दल ज्याला राग नाही, अर्थात् प्रपंच राहो वा नष्ट होवो,
याबद्दल जो उदासीन आहे व यथाप्राप्त आजीविकेद्वारा संतुष्ट राहात असतो
तो धन्य होय.

कृतार्थानेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृती ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्नास्ते यथा सुखम् ॥८॥

मी अद्वैत आत्मज्ञानानें कृतार्थ झालों आहे अशीही जाणीव ज्या पुरुषाला
शिवत नाही व बाह्य इंद्रियांचें पाहाणें, ऐकणें, स्पर्श करणें, वास घेणें, खाणें
इत्यादि व्यवहार तो सामान्य संसारी माणसाप्रमाणें करीत असला तरी
आत्मवृत्तीचा भंग व साक्षी अवस्था सुटणें या गोष्टी होत नाहीत.

शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकलानीन्द्रियाणि च ।

न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥९॥

ज्या पुरुषाचा संसारसागर क्षीण झाला आहे, त्याला विषयांची इच्छाही होत
नाहीं किंवा विरक्त होण्याचीही इच्छा होत नाही. त्या ज्ञानी पुरुषाचें मन,
शरीर व इंद्रियें बालकाप्रमाणें किंवा उन्मत्ताप्रमाणें व्यापारशून्य होतात व
त्याच्या शरिराची हालचालही उद्देशहीन व वृथाच होत असते.

न जागर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति ।

अहो परदशा क्वापि वर्तते मुक्तचेतसः ॥१०॥

ज्ञानी पुरुष सामान्य माणसाप्रमाणे बाह्य विषयांकडे डोळे उघडून जागा राहात नाही. कारण त्याला बाह्य विषय न दिसतां परब्रह्मच दिसते. तसाच तो डोळे बंद करून झोपेतही नाही. कारण झोपलेल्याची बाह्य विषयांची जाणीव संपते पण ज्ञानी पुरुषांचे अनुसंधान झोपेतही सुटत नाही, आणि त्यामुळे ज्ञानी पुरुष केवढी मुक्तदशा अनुभवतो तें आश्चर्यजनक आहे.

सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः ।

समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥११॥

सर्व वासना गळून पडल्याने, निर्मळ, प्रसन्न व शान्त झालेला जीवन्मुक्त सर्व अवस्थांत एकरस ब्रह्मरूपानें सर्वत्र प्रकाशमान होतो.

पश्यञ्शृण्वन् स्पृशज्जिघ्रन्नश्नन् गृणहन् वदन् व्रजन् ।

ईहितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥१२॥

सर्वत्र पाहातांना, ऐकतांना, स्पर्श करतांना, वास घेतांना, खातांना, घेतांना, बोलतांना, चालतांनाही ज्ञानी इच्छाद्वेषरहित असतो. कारण त्याची ब्रह्मानंदीं टाळी लागलेली असते.

न निन्दति न च स्तौति न हृष्यति न कुप्यति ।

न ददाति न गृण्हाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥१३॥

मुक्त पुरुष कोणाची निंदा करीत नाही, कोणाची स्तुतीही करीत नाही, हर्षही पावत नाही व रागावतही नाही, कुणाला कांहीं देत नाही, कुणाकडून घेत नाही; तो सर्वत्र रसहीन-आसक्तिहीन वृत्तीनें असतो.

सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् ।

अविह्वलमनाः स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥१४॥

कामुक स्त्रियांना पाहून वा मृत्यू जवळ उभा ठाकला असतां ज्याचें मन कासावीस होत नाही तोच मुक्त पुरुष होय.

सुखे दुःखे नरे नार्यां संपस्तु च विपस्तु च ।

विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥१५॥

ज्याचें चित्त सुखांत व दुःखांत, संपर्कांत आलेल्या स्त्रिपुरुषाबद्दल, संपत् आणि विपत् कालांत समतोल राहातें त्या धीर पुरुषालाच जीवन्मुक्त म्हणतात.

न हिंसा नैव कारुण्यं नौध्दत्यं न च दीनता ।

नाश्चर्यं नैव च क्षोभः क्षीणसंसरणेअनरे ॥१६॥

जीवन्मुक्त पुरुष कोणाची हिंसा करीत नाही तसेंच कोणांवर दया करण्याकरिता हपापत नाही. तो कुणाशीं उर्मटपणानें वागणार नाही तसाच

कोणापुढें दीन होणार नाही. त्याला कशाचें आश्चर्य वाटत नाही तसाच कशानें त्याला क्षोभ-राग येत नाही.

न मुक्तो विषयद्वेषा न वा विषयलोलुपः ।

असंसक्तमनाः नित्यं प्राप्ताप्राप्तमुपाश्रुते ॥१७॥

जीवन्मुक्त पुरुष विषयांचा द्वेष करीत नाही तसाच तो विषयलोलुपही असत नाही. प्रारब्धवसात् जें प्राप्त होतें वा अप्राप्त असतें त्या परिस्थितीचा तो आसक्तिरहित बिनतक्रार स्वीकार करतो.

समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः ।

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥१८॥

कुठल्या गोष्टीच्या प्राप्तीनें समाधान होणें, न मिळण्यानें असंतोष होणें, हें हिताचें आहे, हें नुकसानकारक आहे अशा विकल्पना शून्यचित्त पुरुष जाणत नाही. तो कैवल्यांत स्थित असतो.

निर्ममो निरहंकारो न किञ्चिदिति निश्चितः ।

अंतर्गलितसर्वाशः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥१९॥

हे जनका! अंतरंगातील सर्व आशा-ममता-अहंकार घळून पडल्यानें जो केवळ अस्तित्वमात्र उरला आहे, तो सर्व करूनही त्यांत लिप्त होत नाही.

मनःप्रकाशसंमोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः ।

दशां कामपि संप्राप्तो भवेन्दलितमानसः ॥२०॥

हे जनका! मनाच्या प्रकाशांत विचारलहरी उत्पन्न झाल्यानें निर्माण होणारा मोह, कल्पना-स्वप्नें, मनोराज्यें व जडता या सर्व गोष्टी-मनाचे सर्व व्यापारच गळून पडल्यानें व मनाचें अस्तित्वच गेल्यानें जीवन्मुक्त सदा अनिर्वचनीय अशा दर्शेंत राहात असतो.

अध्याय अठरावा

यस्य बोधोदये तावत्स्वप्नवद्भवति भ्रमः ।

तस्मै सुखैकरूपाय नमः शान्ताय तेजसे ॥१॥

जो आत्मा शान्तरूप आहे, ज्याच्यांत संकल्प-विकल्प उत्पन्न होत नाहीत आणि जो सुखरूप आणि प्रकाशस्वरूप आहे, ज्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान होतांच जगद्भ्रम स्वप्नाप्रमाणें मिथ्या होऊं लागतो, त्या आत्मस्वरूपाला नमस्कार असो.

अर्जयित्वाखिलानर्थान् भोगानाप्नोति पुष्कलान् ।

न हि सर्वपरित्यागमन्तरेण सुखी भवेत् ॥२॥

सर्व त-हेची व त-हेनें संपत्ति मिळवून मनुष्याला खूप उपभोग मिळतात.
पण या सर्वांचा त्याग केल्याशिवाय व त्यांच्याबद्दलची वासना नाहीशी
झाल्याशिवाय मनुष्य सुखी होऊं शकत नाही.

कर्तव्यदुःखमार्तडज्वालादग्धान्तरात्मनः ।

कुतः प्रशमपीयूषधारासारमृते सुखम् ॥३॥

कर्तव्यजन्यदुःखरूपी सूर्याच्या ज्वालांनीं ज्याचें मन भस्म झालें आहे त्याला
शान्तिरूपी अमृतधारेच्या वृष्टीशिवाय सुख कसें मिळणार ?

भवोअयं भावनामात्रो न किञ्चित्परमार्थतः ।

नास्त्यभावः स्वभावानां भावाभावविभाविनाम् ॥४॥

हे जनक ! हें जगत् संकल्पमात्र आहे. परमार्थ दृष्टीनें आत्म्याशिवाय
कुठलीच गोष्ट सत्यरूप नाही. संसार असत्य आहे. जो असत्यरूप संसार
आहे तो कधीच सत्य होत नाही व जो आत्मा सत्यरूपच आहे तो कधी
असत्य-नश्वर होत नाही.

न दूरं न च संकोचाल्लब्धमेवात्मनः पदम् ।

निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥५॥

आत्मा सर्वाना सर्वात जवळचा आहे. तो कुणापासूनही दूर नाही. तो
मनाच्या कल्पनेपलीकडचा, कल्पनेत न मावणारा, आयासानें प्राप्त न
होणारा-आयास सुटतांच प्राप्त होऊं शकणारा, निर्विकार व दुःखरहित
आणि उपाधिरहित सदैव एकरस आहे.

व्यामोहमात्रविरतौ स्वरुपादानमात्रतः ।

वीतशोका विराजन्ते निरावरणदृष्टयः ॥६॥

जीवनातील सारे मोह, आसक्ति विरून गेलेला, दुःखरहित, विकारांच्या
अभावानें दृष्टि निर्मळ झालेला ज्ञानी पुरुष 'स्व'रूपानें जगांत शोभून
दिसतो.

समस्तं कल्पनामात्रमात्मा मुक्तः सनातनः ।

इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ॥७॥

सर्व जगत् कल्पनामात्र आहे. आत्मा सनातन व मुक्त आहे, असा प्रत्यक्ष
अनुभव घेऊन ज्ञानी पुरुष लहान बालकाप्रमाणें बागडत असतो.

आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावौ च कल्पितौ ।

निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते च करोति किम् ॥८॥

जीवात्मा ब्रह्म आहे, भाव-अभाव कल्पित आहेत हे पक्कें अनुभवाला आल्याने कसलीच कामना उरली नाही. त्यामुळे कुणाला कांहीं सांगावें किंवा कांहीं करावें असें ज्ञानी पुरुषाला कांहीं उरत नाही.

अयं सोअहमयं नाहमिति क्षीणा विकल्पनाः ।

सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य योगिनः ॥९॥

सर्वत्र आत्मरूप कोंदाटलें आहे या अनुभूतीनें तें ब्रह्म मी आहे, हें जग मी नाही अशा विकल्पना गळून पडल्यानंतर ज्ञानी आंत भरलेल्या अपार आनंदानें व तो व्यक्त करणें शक्य नसल्यानें मौनावस्थेंत असतो.

न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नातिबोधो न मूढता ।

न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः ॥१०॥

संकल्परहित, समचित्त-साक्षीभावानें असलेल्या योग्याला संशय-विक्षेप, एखाद्याच विषयाची एकाग्रता, एखाद्या गोष्टीचा खोल विचार, मूर्खता, सुख वा दुःख यांपैकी कांहींच उरत नाही. तो आत्मानंदांतच मग्न असतो.

स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे जने वने ।

निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोअस्ति योगिनः ॥११॥

राज्याधिकारी असण्यांत, भिक्षावृत्तीनें राहाण्यांत, लाभहानि होण्यांत, मनुष्यसमुहांत किंवा निर्जन वनांत राहण्यांत विकल्परहित झालेल्या योग्याला कांहीं विशेषता वाटत नाही-सगळीकडे समतोल वृत्तीनें राहातो.

क्व धर्मः क्व चवा कामः क्व चार्थः क्व विवेकता ।

इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य योगिनः ॥१२॥

अष्टावक्र म्हणतो की, स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला धर्म, काम, अर्थ यांचें कांही प्रयोजन राहात नाही; व हें काम मी केलें आहे किंवा हें करणार आहे अशा प्रकारचें द्वंद्व गेल्यानें जीवन्मुक्त योगी निरामय राहातो.

कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रंजना ।

यथा जीवनमेवेह जीवनमुक्तस्य योगिनः ॥१३॥

जीवन्मुक्त पुरुषाची कुठलीच क्रिया स्वतःच्या संकल्पानें होत नाही आणि त्याला करण्यायोग्य कर्म शिल्लक नसते; कारण त्याला कशाचाच मोह नसतो आणि हेतु व आसक्तीशिवाय कुठलेंच कर्म होऊ शकत नाही. त्याची शरीरयात्रा प्रारब्धवश चालू असते.

क्व मोहः क्व च वा विश्वं क्व तद्ध्यानं क्व मुक्तता ।

सर्वसंकल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥१४॥

जीवन्मुक्ताचे सर्व संकल्प नष्ट झालेले असतात. त्यामुळे त्याला कसला मोह नसतो. त्यामुळे त्याच्या दृष्टीला संसार अनुभवाला न येतां ब्रह्मच अनुभवाला येतें. त्याला ध्यानाची व मुक्तीचीही इच्छा नसते. कारण त्याच्या मनाला कसलें स्फुरण होत नसल्यानें तो आत्मानंदांतच मग्न असतो.

येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै ।

निर्वासनः किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥१५॥

मुक्त पुरुषाला सर्वत्र ब्रह्मानुभव येत असल्यानें हें विश्व पाहूनही त्याला तें जग न दिसतां ब्रह्मरूपच दिसतें. त्यामुळे निर्वासन झालेला मुक्त पुरुष जग पाहात असूनही पाहात नाही.

येन दृष्टं परं ब्रह्म सोअहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ।

किं चिन्तयति निश्चिन्तो द्वितीयं यो न पश्यति ॥१६॥

ज्यानें ब्रह्माला पाहिलें तो तें ब्रह्म मी आहे असें चिंतन करतो. पण जो स्वतःच ब्रह्म होऊन सर्वत्र ब्रह्मानुभव घेत आहे, जो ब्रह्माशिवाय कांहीं पाहात नाही तो कशाचें चिंतन करणार ?

दृष्टो येनात्मविक्षेपो निरोधं कुरुते त्वसौ ।

उदारस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् ॥१७॥

जो स्वतःमध्ये विक्षेप-संशय पाहातो, तोच चित्ताचे हे संशय-विक्षेप जावेत म्हणून चित्तनिरोधाचा प्रयत्न करतो. पण ज्याचे सर्व संशय-विक्षेप आत्मानुभवानें मावळले आहेत, विक्षेप-संशय घ्यायला मनच शिल्लक उरलें नाही तो कशाचा निरोध करणार ?

धीरो लोकविपर्यस्तो वर्तमानोअपि लोकवत् ।

न समाधिं न विक्षेपं न लेपं स्वस्य पश्यति ॥१८॥

ज्ञानी पुरुष संशय-विक्षेपरहित होऊन इतर लोकांप्रमाणेंच त्यांच्यांत वावरत असतो. पण त्यांच्यांत अलिप्तपणें राहून तो स्वतःच कुठला विक्षेप-संशय, समाधि किंवा बंधन यांचा अनुभव घेत नाही.

भावाभावविहीनो यस्तृप्तो निर्वासनो बुधः ।

नैव किंचित् कृत्तं तेन लोकदृष्ट्या विकुर्वता ॥१९॥

ज्ञानी मनुष्य स्वतः आत्मानंदांत तृप्त असतो. लोकदृष्टीनें तो कांहीं करतांना दिसला तरी त्या करण्यामागें कांहीं करावें किंवा कांहीं करूं नये अशी कामना नसल्यानें, वासना नसल्यानें, त्यानें कांहीं केलें तरी तें न केल्यासारखेंच असतें.

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् ॥२०॥

जेव्हां एखादें कर्म करायला येऊन ठेपतें तेव्हा ज्ञानी मनुष्य तें न कुरुकुर करतां संतोषानें करतो. सहजसमार्थीत असणा-या ज्ञानी पुरुषाचा प्रवृत्ति वा निवृत्तीचा कसलाच आग्रह नसतो.

निर्वासनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।

क्षिप्तः संसारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥२१॥

वासनारहित, निरालंब, स्वच्छंद, बंधनरहित असा ज्ञानी पुरुष प्रारब्धानुसार, सुकलेलें पान जसें वा-यानें स्वतःच्या इच्छेशिवाय, प्रयत्नाशिवाय उडत जातें तसा संसारांत राहात असतो.

असंसारस्य तु क्वापि न हर्षो न विषादता ।

स शीतलमना नित्यं विदेह इव राजते ॥२२॥

ज्ञानी माणसाला कधीं हर्ष होत नाही, कधीं खेद वाटत नाही.

तो शांत मनानें विदेह स्थितींत असतो.

कुत्रापि न जिहासाअस्ति आशा वाअपि न कुत्रचित् ।

आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः ॥२३॥

आत्म्यामध्ये रममाण झालेल्या, शांत व निर्मल चित्ताच्या ज्ञानी पुरुषाला कांहीं टाकण्यासारखें नसतें वा कसलीही आशा नसते.

प्रकृत्या शून्यचित्तस्य कुवर्तोअस्य यदृच्छया ।

प्राकृतस्येव धीरस्य न मानो नावमानता ॥२४॥

स्वभावतः ज्याचें चित्त शून्यावस्थेंत आहे तो सामान्य संसारी माणसासारखा वागतांना दिसला तरी त्याला कशानें मान वाटत नाही वा अपमान वाटत नाही.

कृतं देहेन कर्मदं न मया शुध्दरुपिणा ।

इति चिन्तानुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति न ॥२५॥

होणारीं कर्म देहाकडून होतात, शुध्दरूप अशा माझ्या आत्म्यानें तीं केलीं नाहीत असें जो अनुभवतो तो ज्ञानी पुरुष कर्म करूनही तीं करीत नाही.

अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि बालिशः ।

जीवन्मुक्तः सुखी श्रीमान् संसरन्नपि शोभते ॥२६॥

कुठलेही कर्म करण्याचा आग्रह नसलेला जीवन्मुक्त सहजप्राप्त कर्म करीत असतो पण त्यांत बालिशपणा नसतो. त्यामुळें संसारिक कर्म करूनही त्यांत लिप्त न झाल्यानें त्याची वृत्ति सदा प्रसन्न राहाते.

नानाविचारसुश्रान्तो धीरो विश्रान्तिमागतः ।

न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति ॥२७॥

नाना विचाररहित ज्ञानी मनुष्य अंतरांत परम शांति अनुभवीत असतो. त्यामुळे संकल्पादि मनाचे व्यापार, बुद्धीचे व्यापार व इंद्रियांचे व्यापार तो करीत नाही.

असमाधेरविक्षेपात्र मुमुक्षुर्न चेतः ।

निश्चित्य कल्पितं पश्यन् ब्रह्मैवास्ते महाशयः ॥२८॥

ज्ञानी माणसाला विक्षेपच नसल्याने विक्षेपनिवृत्तीकरिता त्याला समाधीचा प्रयत्न करावा लागत नाही. द्वैतभ्रम नष्ट झाल्याने त्याला कुठलाही बंध असत नाही. हे सर्व जगत् कल्पित आहे हे जाणून तो निर्विकार चित्तदर्शत असतो.

यस्यान्तः स्यादहंकारो न करोति करोति सः ।

निरहंकारधीरेण न किञ्चिदकृतं कृतम् ॥२९॥

जो मनुष्य अहंकाररहित झाला तो लोकदृष्टीने कर्म करत नाही किंवा करतो असे वाटले तरी कर्तृत्वाचा अहंभावच नाहीसा झाल्याने, त्याला संकल्पविकल्पांचे स्फुरण राहात नाही.

नोद्दिग्नं न च संतुष्टकर्तृस्पन्दवर्जितम् ।

निराशं गतसंदेहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥३०॥

जीवन्मुक्तांचे चित्त कर्तृत्वरहित, संकल्पविकल्परहित, आशारहित व संदेहमुक्त असल्याने त्याला कशाचा खेद होत नाही किंवा कशाने तो संतोष पावत नाही.

निर्ध्यातुं चेष्टितुं वापि यच्चित्तं न प्रवर्तते ।

निर्निमित्तमिदं किन्तु निर्ध्यायति विचष्टते ॥३१॥

ज्ञान्याचे चित्त संकल्प-विकल्परूप चाळे (चेष्टिते) करण्यास प्रवृत्त होत नाही, कारण चित्ताची निर्मळ व निश्चल अवस्था झाल्याने ते 'स्व'रूपांत लीन होतें.

तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मन्दः प्राप्नोति मूढताम् ॥

अधवाआयाति संकोचममूढः कोअपि मूढवत् ॥३२॥

मन्द पुरुष तत् आणि त्वं पदांचे कल्पितभेद श्रुतीच्या उपनिषद् ग्रंथांतून ऐकून संशय आणि विपरीतपणामुळे मूढतेला प्राप्त होतो आणि तत् आणि त्वं पदांचा अभेद अर्थ समजण्याकरिता समाधी लावतो. परंतु हजारोंतला कुणी एखादाच अंतरांत शांतचित्त व संशय-विकल्परहित होऊन बाहेरचा व्यवहार वेड्यासारखा करतो.

एकाग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भृशम् ।

धीराः कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तस्वपदे स्थिताः ॥३३॥

अज्ञानी माणसें चित्ताचा निरोध करून एकाग्रतेचा खूप अभ्यास करतात परंतु ज्ञानी पुरुष गतकालांतील कर्मांचा अथवा भविष्यकाळांतील संकल्पांचा विचार न करतां वर्तमानकाळांत राहून आपल्या 'स्व'रूपांत लीन असतात.

अप्रयत्नात्प्रयत्नाद्वा मूढो नान्पोति निर्वृतिम् ।

तत्त्वनिश्चयमात्रेण प्राज्ञो भवति निर्वृतः ॥३४॥

अज्ञानी पुरुष चित्तनिरोधानें अथवा कर्मानुष्ठानानें परमानंदाला प्राप्त होत नाही. ज्ञानी पुरुष तत्त्वाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन निश्चित असल्यानें असा कांहीं प्रयत्न न करतांच कृतार्थ होतो.

शुद्धं बुद्धं प्रियं पूर्णं निष्प्रपञ्चं निरामयम् ।

आत्मानं तं न जानन्ति तत्राभ्यासपरा जनाः ॥३५॥

संसारपरायण सामान्यजन त्या शुद्ध, बोधरूप, प्रिय, पूर्ण असलेल्या, क्रियारहित व दुःखरहित असा आत्मरूपाला जाणत नाहीत.

नान्पोति कर्मणा मोक्षं विमूढोअभ्यासरूपिणा ।

धन्यो विज्ञानमात्रेण मुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः ॥३६॥

अज्ञानी अभ्यासरूपी कर्मांनी मोक्ष मिळू शकत नाही. मनाच्या व शरीराच्या क्रियारहित होऊन भाग्यवान सत्पुरुष आत्म्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवानेंच मुक्तावस्थेंत राहातो.

मूढो नान्पोति तद्ब्रह्म यतो भवितुमिच्छति ।

अनिच्छन्नपि धीरो हि परब्रह्मस्वरूपभाक् ॥३७॥

अज्ञानी ब्रह्म होण्याची इच्छा करतो. पण कसलीही इच्छा-आशा करणें हेंच त्याच्या ब्रह्म होण्याच्या आड येतें. पण ज्ञानी पुरुष इच्छारहित झाल्यानें, प्रयत्न-क्रियारहित झाल्यानें ब्रह्म होण्याची इच्छा न करतांही ब्रह्मस्वरूप होतो.

निराधारा ग्रहव्यग्रा मूढाः संसारपोषकाः ।

एतस्यानर्थमूलस्य मूलच्छेदः कृतो बुधैः ॥३८॥

'स्व'चा अनुभव अथवा अनुभवी गुरुचा आधार नसलेला अज्ञानी स्वतःचे पूर्वग्रह, समजुती यांत गुरफटून जें कर्मकाण्ड करूं जातो त्यानें संसारालाच पोषण मिळतें. पण ज्ञानी पुरुष या अनर्थाचें मूळ असलेल्या पूर्वग्रहांच्या-

समजुतीच्या जाळ्यांत न अडकतां, साक्षीवृत्तीनें असल्यामुळें, सर्वांपासून
अलिप्त राहून ब्रह्म अनुभवतो.

न शान्तिं लभते मूढो यतः शमितुमिच्छति ।

धीरस्तत्त्वं विनिश्चित्य सर्वदा शांतमानसः ॥३९॥

मन शान्त व्हावें या इच्छेनें अज्ञानी पुरुष नाना प्रयत्न, विचार व कर्मे
करतो. इच्छा व प्रयत्न हींच निर्विचार अवस्थेला बाधक झाल्यानें त्याला
शान्ति मिळत नाही. पण ज्ञानी पुरुष सर्व प्रयत्न व विचार सोडून साक्षी व
तटस्थ भावानें वागत असल्यानें त्याला शांतता सहज प्राप्त होते.

क्वात्मनो दर्शनं तस्य यदृष्टमवलम्बते ।

धीरास्तं तं न पश्यन्ति पश्यन्त्यात्मानमव्ययम् ॥४०॥

दृश्य वस्तूंशीं समरस होऊन जो विचारधारेत अडकतो व 'स्व'ला विसरून
विषय-विकारांत गुंतत जातो त्याला आत्मदर्शन कुठलें? परंतु ज्ञानी पुरुष
आत्मस्वरूपांत रममाण होऊन आत्मस्वरूपाचें अखंड दर्शन घेत असल्यानें
त्याला बाह्य जगांतील गोष्टी न दिसतां सर्वत्र हरीच दिसू लागतो.

क्व निरोधो विमूढस्य यो निर्बन्धं करोति वै ।

स्वारामस्थैव धीरस्य सर्वदाअसावकृत्रिमः ॥४१॥

जो मनावर नाना बंधनें टाकून मनाचा निरोध करण्याचा यत्न करतो, तो
प्रयत्नच त्याच्या मनाला भरकटवून टाकत असल्यानें त्याला चित्ताची समता
प्राप्त होत नाही. पण ज्ञानी मनुष्य चित्ताच्या निरोधाचा प्रयत्नच न करतां जें
जसें आहे तें तसें-लिप्त न होतां पाहातो, त्यामुळें त्याचें चित्त अडोल राहातें.

भावस्य भावकः कश्चिन्न किंचिद्भावकोअपरः ।

उभयाभावकः कश्चिदेवमेव निराकुलः ॥४२॥

कुणी प्रपंचाला भावरूप असल्यानें सत्य समजतो तर कुणी प्रपंचाला
शून्यरूप मानतो. पण संसाराला भाव-अभावरूप न पाहातां जो सर्वत्र फक्त
आत्मरूपच पाहातो तो शांतचित्त असतो.

शुद्धमद्वयमात्मानं भावयन्ति कुबुद्ध्यः ।

न तु जानन्ति संमोहाद्यावज्जीवमनिर्वृताः ॥४३॥

कुबुद्धीचा पुरुष शुद्ध, अद्वैत आत्म्याला विकारी विचारांच्या द्वारां पाहूं
बघतो पण मनाचे मोहमत्सरादि विकार व चलनवलन गेलेले नसल्यानें
जन्मभरच्या प्रयत्नानेही त्याला आत्मरूपाचा अनुभव येत नाही.

मुमुक्षोर्बुद्धिरालंबमन्तरेण न विद्यते ।

निरालंबैव निष्कामा बुद्धिमुक्तस्य सर्वदा ॥४४॥

मुमुक्षु पुरुषाची बुद्धि सतत कशांत ना कशांत गुंतल्याशिवाय, वासनेशिवाय, राहूं शकत नाही. पण मुक्त पुरुषाची बुद्धी कशाचीच इच्छा करीत नसल्याने मोकळी व स्वच्छ राहाते.

विषयद्वीपिनो वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः ।

विशन्ति झटिति क्रोडं निराधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

मुमुक्षु मनुष्य विषयरूपी वाघाला पाहून भयभीत होतो व चित्तवृत्ति एकान्तांत असूनही सर्वत्र फिरत असतात. पण मुक्त पुरुष विषयरूपी वाघ हे खोटे आहेत हे जाणून त्यांना भीत नाही.

निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तूष्णीं विषयदन्तिनः ।

पलायन्ते न शक्तास्ते सेवन्ते कृतचाटवः ॥४६॥

मुक्तपुरुषरूपी सिंहाला पाहून वासनाग्रस्त चूपचाप पळून जातात. संसारी माणसें अशा ईश्वरी कृपा लाभलेल्या, वासनारहित सत्पुरुषाची स्वतः येऊन सेवा करतात.

न मुक्तिकारिकां धत्ते निःशंको युक्तमानसः ।

पश्यञ्छ्रवन्स्पृशज्जिघ्रन्नश्नन्नास्ते यथासुखम् ॥४७॥

संशयरहित समतोल मनाचा ज्ञानी, यमनियमआदिकांच्या कर्मकाण्डाचा आग्रह न धरतां सहजप्राप्त पाहाणे, ऐकणे, वास घेणे, खाणे इत्यादि कर्म अलिप्तपणे करतो.

वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निराकुलः ।

नैवाचारमनाचारमौदास्यं वा प्रपश्यति ॥४८॥

चिदात्म्याच्या नुसत्या श्रवणानेच, चिदात्म्याचे नांव ऐकतांच, ज्याची अखंडित शुद्धबुद्धि झाली आहे तो ज्ञानी आत्मरूपांतच स्थिर राहातो. तो मुक्त पुरुष मग आचार-अनाचार, शुभ-अशुभ यांच्या जंजाळांत पडत नाही.

यदां यत्कर्तुमायाति तदा तत्कुरुते ऋजुः ।

शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बालवत् ॥४९॥

जेव्हां जे कुठले शुभ अथवा अशुभ कर्म, ज्ञानी पुरुषाच्या दैववशात् वाट्याला येते तेव्हां कसलाही आग्रह न करतां ते तो सहज करतो. कारण त्याचे सर्व व्यवहार एखाद्या बालकाप्रमाणे कुठल्याही हेतूने होत नाहीत.

स्वातंत्र्यात्सुखमाप्नोति स्वातंत्र्याल्लभते परम् ।

स्वातंत्र्यान्निर्वृतिं गच्छेत् स्वातंत्र्यात्परमं पदम् ॥५०॥

मनाचीं सर्व बंधनें तुटून मन विकार व विचाररहित झाल्यानें स्वतंत्र झाले. त्यामुळे ज्ञानी माणसाला आपोआप सुख मिळते. कारण दुःख निर्माण

करायला मनावर कसलाही ताण नसतो. त्यामुळे तो परम अनुभवाला प्राप्त होतो. प्रत्यक्ष ज्ञान अनुभवाला येते, नित्य सुख वाट्याला येते व तो परमपदाला पोहोचतो.

अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा ।

तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥५१॥

जेव्हां पुरुषाला आपल्या आत्म्याचे अकर्तेपण, अभोक्तेपण प्रत्यक्ष आत्मदर्शनाने अनुभवास येते तेव्हां त्याच्या चित्ताच्या सर्व वृत्ती क्षीण होतात.

उच्छ्रंखलाप्यकृतिका स्थितिर्धीरस्य राजते ।

न तु सस्पृहचित्तस्य शांतिर्मूढस्य कृत्रिमा ॥५२॥

ज्ञान्याचे एखाद्या बालकासारखे उच्छ्रंखल-तापट वागणे शोभून दिसते पण कामनांनी भरलेल्या माणसाने कांहीं हेतु बाळगून पाळलेली शांतता शोभादायक नसते.

विलसन्ति महाभोगैर्विशन्ति गिरिगव्हरान् ।

निरस्तकल्पना धीरा अबध्दा मुक्तबुद्ध्यः ॥५३॥

कल्पनारहित, बंधनरहित, मुक्तबुद्धिचा ज्ञानी कधी प्रारब्धवशात् ऐश्वर्ययुक्त भोगांत विलास करतो तर कधी निर्जन गिरिगव्हरांत राहातो.

श्रोत्रियं देवतां तीर्थमंगनां भूपतिं प्रियम् ।

दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि हृदि वासना ॥५४॥

विद्वान्, देवता, तीर्थ, राजा, स्त्रि, प्रिय व्यक्ति वगैरेंची पूजा होताना पाहून ज्ञानी पुरुषाच्या हृदयांत कसलीही वासना निर्माण होत नाही.

भृत्यैः पुत्र्यैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोत्रजैः ।

विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विकृतिं मनाक् ॥५५॥

जीवन्मुक्ताची नोकरचाकर, स्त्री-पुत्र-कन्या, स्वगोत्राचे-जातीचे लोक, या सर्वांनी हसून टवाळी व तिरस्कार केला तरी त्याचे चित्त क्षोभ पावत नाही.

संतुष्टोऽपि न संतुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।

तस्याश्चर्यदशां तां तां तादृशा एव जानते ॥५६॥

ज्ञानी पुरुष बाहेरून संतुष्ट दिसला तरी संतुष्ट नसतो, तसेंच, बाहेरून खिन्नसा वाटला तरी अंतरांत खिन्न नसतो. त्याची ती आश्चर्यकारक दशा फक्त त्या अवस्थेला पोहोचलेल्या मुक्त पुरुषालाच समजू शकते.

कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सूरयः ।

शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामयाः ॥५७॥

संकल्परहित, विचारशून्य, दुःखरहित, शून्याकार, आकाररहित ज्ञानी पुरुषाला अमुक गोष्ट करायला हवी असें सांसारिक कर्तव्य उरत नाही-तें त्याला दिसत नाही.

अकुर्वन्नपि संक्षोभाद् व्यग्रः सर्वत्र मूढधीः ।

कुर्वन्नपि तु कृत्यानि कुशलो हि निराकुलः ॥५८॥

अज्ञानी शरीरानें कुठलीं कर्मे न करतांही संकल्प-आशांनीं मन भरलेंले असल्यानें सतत व्यग्र असतो पण ज्ञानी शरीरानें सहजप्राप्त कर्मे करीत असूनही संकल्प व आशारहित असल्यानें 'स्व'स्थ असतो.

सुखमास्ते सुखं शेते सुखमायाति याति च ।

सुखं वक्ति सुखं भुंक्ते व्यवहारेऽपि शान्तधीः ॥५९॥

आत्मसुखांत असलेला ज्ञानी जीवन्मुक्त उठणें, बसणें, जाणें, जेवणें, बोलणें आदि सर्व व्यवहार शांत चित्तानें सुखपूर्वक करतो.

स्वभावाद्यस्य नैवार्तिलोकवद्व्यवहारिणः ।

महाल्हद इवाक्षोभ्यो गतक्लेशः सुशोभते ॥६०॥

ज्ञानी मनुष्य व्यवहार करतांना संसारी माणसासारखा क्लेश पावत नाही. शांत महासरोवराप्रमाणें क्षोभरहित असल्यानें प्रसन्न असतो.

निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते ।

प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥६१॥

वासना न सुटलेल्या मूढाचें कर्म टाकणें हें कर्म करण्याला-संसाराला उद्युक्त करतें तर सहजप्राप्त कर्मे करणा-या ज्ञानी पुरुषानें कर्मे केलीं तरी तीं निवृत्तिचीं फळें देणारीं होतात.

परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।

देहे विगलिताशस्य क्व रागः क्व विरागता ॥६२॥

संसारी मूढाचें वैराग्य घरदार सोडण्यांतच दिसून येतें पण अंतरांतील संसार तसाच राहातो, पण देहाबद्दलची आसक्ति सुटलेल्या ज्ञानाला कशाबद्दल प्रेम आणि कशाबद्दल वैराग्य निर्माण येईल ?

भावनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।

भाव्यभावनया सा तु स्वस्थस्यादृष्टिरुपिणी ॥६३॥

अज्ञानी माणसाची दृष्टी संसाराची आसक्ति व त्या संसारसाधनेंत येणारे अडथळे यामुळें सतत गढूळलेली राहून मन बेचैन असतें. पण सर्व संसाराचा हरिरूपानें अनुभव घेणा-या ज्ञानी माणसाला हरीचेंच दर्शन होत असल्यानें तो 'स्व'रूपांत स्वस्थ असतो.

सर्वारम्भेषु निष्कामो यश्चरेद् बालवन्मुनिः ।

न लेपस्तस्य शुद्धस्य क्रियमाणेऽपि कर्मणि ॥६४॥

जो ज्ञानी बालकाप्रमाणे कामनारहित होऊन कार्याला आरंभ करतो तो खरे म्हणजे कांहींच करीत नाही. तो अहंकाररूपी मलाच्या रहित असल्याने त्याच्या ठिकाणी कर्तृत्वभाव नसतो.

स एव धन्य आत्मज्ञः सर्वभावेषु यः समः ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्निस्तर्षमानसः ॥६५॥

तो आत्मज्ञानी पुरुष धन्य आहे, ज्याला सर्वत्र ब्रह्मरूपाचा अनुभव येतो. त्यामुळेच पाहाणे, ऐकणे, स्पर्श करणे, वास घेणे, खाणे इत्यादि इंद्रियांनी होणारी कर्मे तो करीत असला तरी तो त्याला ब्रह्मानुभवच ठरतो.

क्व संसारः क्व चाभासः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।

आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥६६॥

जो ज्ञानी निरभ्र आकाशासारखा सर्वदा संकल्प-विकल्परहित आहे, त्याला संसार कुठला व स्वर्ग कुठला? आत्मविद् जीवन्मुक्ताच्या दृष्टीने सर्वत्र एका आत्म्यानेच परिपूर्ण विश्व व्यापलेले असल्याने-दुसरे कांहींच नाही-मग त्याला स्वर्ग-नरक आणि त्याला कारणीभूत असलेले पाप-पुण्य कुठले?

स जयत्यर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः ।

अकृत्रिमोऽनवच्छिन्ने समाधिर्यम्य वर्तते ॥६७॥

जो ज्ञानी पुरुष इहलोकांतील व परलोकांतील फलांच्या कामनेरहित आहे, जो संपूर्ण निष्काम आहे तोच पूर्णानंदस्वरूप आहे. ज्याची सहजसमाधि सर्वदाच चालू असते तो मुक्त पुरुष आपल्या अनवच्छिन्नसमाधीने-स्वरूपाने जगांत वावरतो.

बहुनात्र किमुक्तेन ज्ञाततत्त्वो महाशयः ।

भोगमोक्षनिराकांक्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥६८॥

भोग व मोक्षाच्या इच्छेचा त्याग केलेला, कुठेही, केव्हांही, रागद्वेषाचा लवलेश नसलेल्या ज्ञानी महात्म्याचे महात्म्य अधिक काय सांगणार?

महदादि जगद्द्वैतं नाममात्रविजृंभितम् ।

विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यमवशिष्यते ॥६९॥

हे नामरूपात्मक-घटपटादि रूप-जे जगत् आहे ते सर्व कल्पनामात्र आहे. त्याचे अधिष्ठानरूप ब्रह्म हेच सत्य आहे. ज्या शुद्ध बोधस्वरूप मुक्त पुरुषाने संपूर्ण कल्पनेचा त्याग केला आहे व जो केवळ शुद्धचैतन्य स्वरूपांतच राहात आहे, त्याला कुठलेही कर्तव्य शिल्लक राहात नाही.

भ्रतभूतमिदं सर्वं किञ्चिन्नास्तीति निश्चयी ।

अलक्ष्यस्फुरणः शुद्धः स्वभावेनैव शाम्यति ॥७०॥

हा सर्व संसार कल्पित व भ्रामक आहे, त्याला अस्तित्वच नाही व केवळ ब्रह्मच सत्य आहे असा अनुभव घेणा-या योग्याला सहज शांति मिळते.

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।

क्व विधिः क्व च वैराग्यं क्व त्यागः क्व शमोऽपि वा ॥७१॥

जो ज्ञानी शुद्धस्वरूप, स्वप्रकाश, चिद्रूप अशा 'स्व'ला पाहातो, तो आणखी इतर कुठल्या दृश्य पदार्थाला पाहात नाही. मग त्याला कुठल्या विषयाबद्दल आसक्ति असेल, कुठला विधी करावा लागेल? किंवा कशाबद्दल वैराग्य असेल किंवा कशाचा उपशम करावा लागेल?

स्फुरतोऽनन्तरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ।

क्व बन्धः क्व च वा मोक्षः क्व हर्षः क्व विषादता ॥७२॥

जो चिद्रूप आत्म्यांत कार्यासहित माया पाहात नाही, त्याच्या दृष्टीला बंध कुठला? मोक्ष कसला? आणि हर्षविषाद कसले?

बुद्धिपर्यंतसंसारे मायामात्रं विवर्तते ।

निर्ममो निरहंकारो निष्कामः शोभते बुधः ॥७३॥

आत्मज्ञान होईपर्यंतच मायाभ्रमरूप संसाराचें अस्तित्व असतें. त्यामुळें आत्मज्ञानी पुरुष ममतारहित, निरहंकार, कामनाशून्य अशा अवस्थेंत जगाला शोभायमान वाटतो.

अक्षयं गतसंतापमात्मानं पश्यतो मुनेः ।

क्व विद्याच क्व वा विश्वं क्व देहोऽहं ममेति वा ॥७४॥

अविनाशी व खळबळ (राग-द्वेष-दुःख) रहित आत्म्याचें दर्शन घेणा-या मुनीला कसली विद्या, कुठलें शास्त्र, कुठलें जग, कशाचा देह आणि त्याबद्दलचा अहं-ममभाव असूं शकेल?

निरोधादीनि कर्माणि जहाति जडधीर्यदि ।

मनोरथान्प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोति तत्क्षणात् ॥७५॥

यदाकदाचित् अज्ञानी पुरुषानें चित्तनिरोधादि कर्मांचा त्याग केला तरीही मनोराज्यादि व वाणीचे प्रलाप तो करीत राहातो.

मन्दःश्रुत्वापि तद्वस्तु न जहाति विमूढताम् ।

निर्विकल्पो बहिर्यत्नादन्तर्विषयलालसः ॥७६॥

मंद पुरुष आत्मवस्तूबद्दल ऐकूनही संसाराबद्दलची मूर्खपणाची आसक्ति सोडीत नाही आणि बाह्य गोष्टी न करण्याचें ठरवूनही त्याचें आंतल्या विषयलालसांचें चिंतन सुटत नाही.

ज्ञानागदलितकर्मा यो लोकदृष्ट्यापि कर्मकृत् ।

नाप्नोत्यवसरं कर्तुं वक्तुमेव न किञ्चन ॥७७॥

ज्ञानामुळें ज्याचीं सर्व कर्मे व तीं करण्याची उर्मी गळून पडली आहे त्याला सहजप्राप्त नसलेलें कर्म करण्याची वा कांहीं बोलण्याचीही इच्छा होत नाही.

क्व तमः क्व प्रकाशो वा हानं क्व च न किञ्चन ।

निर्विकारस्य धीरस्य निरातंकस्य सर्वदा ॥७८॥

ज्या धीरपुरुषाचे मोहादि सर्व विकार दूर झाले, त्याच्या दृष्टीला तम-अंधकार कुठला? आणि अंधाराचा अभाव असल्याने प्रकाश कुठला? कारण हे दोन्ही साक्षेप आहेत. अशा ज्ञानी पुरुषाला कालादिकांचे भय नसतें. न कुठें हानि न कुठें लाभ, न कशाबद्दल प्रेम असतें न कशाबद्दल द्वेष असतो, न कांहीं ग्रहण करणें न त्याग करणें असतें.

क्व धैर्यं क्व विवेकित्वं क्व निरातंकतापि वा ।

अनिर्वाच्य स्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः ॥७९॥

अनिर्वचनीय व स्व-भावरहित योग्याला धैर्य कशाविरुद्ध, विवेक कशाबद्दल व निर्भयता कुणापासून ठेवण्याचें कारण नाही. कारण तो सदा एकरस ब्रह्म असतो.

न स्वर्गो नैव नरको जीवन्मुक्तिर्न चैव हि ।

बहुनात्र किमुक्तेन योगदृष्ट्या न किञ्चन ॥८०॥

जीवन्मुक्त आत्म्यज्ञान्याच्या दृष्टीनें स्वर्गही नाही व नरकही नाही, तर सर्वत्र एक आत्माच परिपूर्ण व्यापून आहे.

आत्म्याव्यतिरिक्त ज्ञान्याच्या दृष्टीला दुसरें कांहींच नाही.

नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ।

धीरस्य शीतलं चित्तममृतेनैव पूरितम् ॥८१॥

ज्ञान्याचें चित्त ब्रह्मामृतानें परिपूर्ण व शीतल असल्यानें त्याला कुठल्या लाभाकरितां प्रार्थना करावी लागत नाही किंवा हानि झाली तरी शोक करावा लागत नाही.

न शान्तं स्तौति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।

समदुःखसुखस्तृप्तः किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ॥८२॥

कामनारहित ज्ञानी सज्जन शांत पुरुषाची स्तुति करीत नाही, किंवा दुष्टाची निंदा करीत नाही. आत्मतृप्त योगी सुख व दुःख समान झाल्याने कुणाचेच कुठले कृत्य पाहात नाही.

धीरो न द्वेषि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।

हर्षामर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ॥८३॥

धीर जीवन्मुक्त पुरुष संसाराचा द्वेष करीत नाही किंवा संसार पाहातही नाही.

कारण त्याला सर्वत्र ब्रह्मानुभव येत असतो. द्वैत नाहीसे झाल्याने तो ब्रह्मरूप होतो, त्यामुळे तो स्वतःचे वेगळे आत्मरूपही पाहात नाही त्यामुळे तो हर्षविषादरहित होऊन जन्ममरणरहित होतो.

निःस्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।

निश्चिन्तः स्वशरीरेऽपि निराशः शोभते बुधाः ॥८४॥

पुत्र-स्वस्त्रीबद्दल आसक्तिरहित आणि विषयाबद्दल कामनारहित व स्वतःच्या शरिराबद्दल चिंतारहित असलेला ज्ञानी शोभायमान असतो.

तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथा पतितवर्तिनः ।

स्वच्छन्दं चरतो देशान्यत्रास्तमितशायिनः ॥८५॥

मुक्त पुरुषाला प्रारब्धवशात् ज्या गोष्टी प्राप्त होतात, त्यांनीच तो संतुष्ट असतो; आणि प्रारब्धानुसार नाना प्रकारच्या देशांत, वनांत, नगरांत संतुष्ट राहून फिरतो.

पततूदेतु वा देहो नास्य चिन्ता महात्मनः ।

स्वभावभूमिविश्रान्तिविस्मृताशेषसंसृतेः ॥८६॥

ज्या मुक्त पुरुषाला स्व-रूप हीच भूमि-विश्रान्तिस्थान आहे त्याला कसलीच चिन्ता असत नाही, मग देह राहो अथवा जावो!

अकिंचनः कामचारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।

असक्तः सर्वभावेषु केवलो रमते बुधः ॥८७॥

जीवन्मुक्त निर्विकार होऊन संसारांत राहातो. तो स्वतःजवळ कांहीं ठेवत नाही. तो विधिनिषेधाचा किंकर होत नाही. स्वच्छंद वागतो. निर्हेतुक भटकतो. सुखदुःखादि द्वंद्वे व संशयरहित होऊन कशांतच आसक्त नसतो.

निर्ममः शोभते धीरः समलोष्टाश्मकांचनः ।

सुभिन्नहृदयग्रंथिर्विनिर्धूतरजस्तमः ॥८८॥

जो ममतारहित असून ज्याला माती व सोने समान झाले आहे व ज्याच्या हृदयाच्या ग्रंथी तुटून जो संशयरहित आहे आणि ज्याच्या स्वभावांतील रज व तमोवृत्ती साफ धुवून निघाल्या आहेत, असा ज्ञानी दर्शनीय होतो.

सर्वत्रानवधानस्य न किञ्चिद्वासना हृदि ।

मुक्तात्मनो वितृप्तस्य तुलना केन जायते ॥८९॥

जो मुक्तात्मा सर्व विषयांबद्दल आसक्तिरहित आहे, ज्याच्या हृदयांत थोडीही वासना शिल्लक नाही, अशा संपूर्ण तृप्त ज्ञानी पुरुषाची तुलना कोणाबरोबर करणे शक्य आहे?

जानन्नपि न जानाति पश्यन्नपि न पश्यति ।

ब्रुवन्नपि न च ब्रूते कोअन्यो निर्वासनादृते ॥९०॥

जीवन्मुक्त सर्वत्र फक्त ब्रह्मच अनुभवत असल्याने पाहात असूनही संसार त्याला दिसत नाही, सांगत असूनही ब्रह्म अकथ्य असल्याने सांगत नाही, जाणत असूनही ते अनुभवत असल्याने जाणत नाही, ऐकत असतो तरी ब्रह्मच ऐकत असल्याने सांसारिक गोष्टी त्याला ऐकू येत नाहीत.

निर्वासनिक ज्ञानी पुरुषाशिवाय असे कोण करू शकेल?

भिक्षुर्वा भूपतिर्वापि यो निष्कामः स शोभते ।

भावेषु गलिता यस्य शोभनाअशोभना मतिः ॥९१॥

उच्चनिच्चत्वाची भावना सर्वथा गळून गेलेला व कामनारहित असलेला ज्ञानी भिक्षु असो वा भूपति असो, सर्व अवस्थांत शोभूनच दिसतो.

क्व स्वाच्छंद्द्यं क्व संकोचः क्व वा तत्त्वविनिश्चयः ।

निर्व्याजार्जवभूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥९२॥

जो निष्कपट योगी आहे, कोमल स्वभावाचा आहे, आत्मनिष्ठ, पूर्णार्थी व स्वच्छंदपणे राहाणारा आहे, त्याला संकोच कसला? वृत्तीचे येणे जाणे कुठले नी कर्तृत्व कशाचे आणि अमूकच मार्ग व तत्त्व खरे आहे असा त्याचा आग्रह कसा असणार?

आत्मविश्रान्तिवृत्तेन निराशेन गतार्तिना ।

अन्तर्यदनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते ॥९३॥

कसल्याही आशेशिवाय, आत्म्यांतच विश्रान्तीने तृप्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाला जो आनंदाचा अनुभव येतो तो शब्दांनी कसा वर्णन करून सांगणार?

सुप्तोअपि न सुषुप्तौ च स्वप्नेअपि शयितो न च ।

जागरेअपि न जागर्ति धीरस्तृप्तः पदे पदे ॥९४॥

ज्ञानी झोपेतही साक्षी वृत्तीने राहू शकत असल्याने त्याची झोप इतरांसारखी तमोमय नसते. तो त्याच जागृत साक्षीभावाने स्वप्नेही पाहातो व जागृतीतले सारे व्यवहारही क्षणाक्षणांत जगत असल्याने भूत व भविष्याचे विचार न करतां-साक्षीवृत्ताने असल्याने तृप्त वृत्तीने चालतात.

ज्ञः सचिन्तोऽपि निश्चिन्तः सेन्द्रियोऽपि निरिन्द्रियः ।

सबुद्धिरपि निर्बुद्धिः साहंकारोऽनहंकृतिः ॥१५॥

ज्ञानवान् जीवन्मुक्त लोकांच्या दृष्टीनें चिंतायुक्त वाटला तरी चिंतारहित आहे; इन्द्रियांचे व्यवहार करीत असला तरी निरींद्रीय आहे, बुद्धियुक्त वाटला तरी बुद्धिरहित आहे, अहंकारयुक्त वाटला तरी अहंकाररहित आहे. कारण त्याची सर्वत्र आत्मदृष्टि आहे. जो आत्मानंदात बुडून गेला आहे तो इतर कुठे गुंतत नसतो.

न सुखी न च वा दुःखी न विरक्तो न संगवान् ।

न मुमुक्षुर्न वा मुक्तो न किंचिन्न च किंचन ॥१६॥

ज्ञानी सुखीही नाही वा दुःखीही नाही, विरक्त नाही किंवा कोणाच्या संगीत नाही, मुमुक्षु नाही, किंवा मुक्त नाही, त्याचा कांहीं विशेष नाही किंवा अविशेष नाही, कारण तो फक्त आत्मभावानेच शिल्लक राहिला आहे.

त्याच्या इतर सर्व गोष्टी गळून पडल्या आहेत.

विक्षेपऽपि न विक्षिप्तः समाधौ न समाधिमान् ।

जाड्येऽपि न जडो धन्यः पांडित्येऽपि न पंडितः ॥१७॥

जागांत ज्ञानी मुक्त पुरुष धन्य आहे. कारण लोकदृष्टीनें एखादी गोष्ट संशयास्पद असली तरी तो संशयरहित असतो. कारण सर्वत्र ब्रह्मानुभव येत असल्यानें संशयाचें कारणच उरत नाही. लोकदृष्टीला तो समाधिअवस्थेत आहे असें वाटलें तरी तो सहजावस्थेत असतो. लोकदृष्टीनें तो जड वाटला तरी वास्तवांत तो आत्मदर्शनाने तृप्त असल्यानें, कांहीं करण्याची उर्मा शिल्लक नसते. लोकदृष्टीनें तो ज्ञानी-पंडीत वाटला तरी त्याचे निघालेले बोल हे आत्मानुभूतीचे असल्यानें, त्यांत ग्राथिक पांडित्य नसतें.

मुक्तो यथास्थितिस्वस्थः कृतकर्तव्यनिर्वृतः ।

समः सर्वत्र वैतृष्यान्न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥१८॥

ज्ञानी कर्मानुसार यथाप्राप्त गोष्टीबद्दल स्वस्थचित्त असतो, गतगोष्टीबद्दल व भविष्यांतील कार्याबद्दलही तो संतुष्ट असतो. तृष्णेच्या अभावामुळे केलेल्या कामाबद्दल त्याला प्रसन्नता वा उद्वेग नसल्यानें तो त्यांचे स्मरणही करीत नाही.

न प्रीयते वंद्यमानो निंद्यमानो न कुप्यति ।

नैवोद्विजति मरणे जीवने नाभिनन्दति ॥१९॥

कुणी स्तुति केल्यानें ज्ञानी प्रसन्न होत नाही किंवा कुणी निंदा केली म्हणून रागावत नाही. मरण आलें तरी व्याकुळ होत नाही किंवा जगल्याचा हर्ष करीत नाही.

न धावति जनाकीर्णं नारण्यमुपशान्तधीः ।

यथातथा यत्रतत्र सम एवावतिष्ठते ॥१००॥

शांत बुद्धीचा ज्ञानी पुरुष माणसांनीं गजबजलेल्या स्थानाकडे अथवा अरण्याकडे धावत नाही तर तो जेथें ज्या परिस्थितींत असेल तेथेंच समभावानें राहात असतो.

अध्याय एकोणिसावा

गुरुपदेशानें कृतार्थं झालेला जनकराजा आपला अनुभव श्रीगुरुंना धन्यतापूर्वक सांगत आहे.

जनक उवाच

तत्त्वविज्ञानसंदंशमादाय हृदयोदरात् ।

नानाविधपरामर्शशल्योद्धार कृतो मया ॥१॥

शिष्य श्रीगुरुंच्या मुखानें तत्त्वज्ञानी पुरुषाच्या स्वाभाविक शांतिते श्रवण करून, स्वतःला कृतार्थ समजून, आतां श्रीगुरुंना आपली गुरुपदेशानें झालेली अवस्था वर्णन करीत आहे. हे श्रीगुरो! आपण परमकृपेनें आपल्या अमोघ वाणीनें माझ्या हृदयांतील नाना प्रकारचीं शल्ये, संकल्प व विकल्प दूर केल्यानें आतां मी कृतार्थ झालों आहे व आतां माझी स्थिति अशी झाली आहे.

क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ।

क्व द्वैतं क्व च वाअद्वैतं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥२॥

स्वतःच्या महिम्यांत स्थित झाल्यानें मला आतां धर्म, काम, अर्थ, विवेक, द्वैत-अद्वैत हें कांहींच उरलें नाही.

क्व भूतं क्व भविष्यद्वा वर्तमानपि क्व वा ।

क्व देशः क्व च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥३॥

आपल्या कृपेनें लाभलेल्या स्वमहिम्यांत सदैव स्थित झाल्यानें आतां मला भूतकाळ वा भविष्यकाळ किंवा वर्तमानकाळ, तसेंच अमुक एक देश असा राहिला नाही.

क्व चात्मा क्व च वानात्मा क्व शुभं क्वाशुभं तथा ।

क्व चिन्ता क्व च वा वाअचिन्ता स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥४॥

स्वमहिम्यांत स्थित झाल्याने आतां मला आत्मा-अनात्मा, शुभ-अशुभ,
चिन्ता-अचिन्ता अशा कुठल्याच गोष्टी राहिल्या नाहीत.

क्व स्वप्नः क्व सुषुप्तिर्वा क्व च जागरणं तथा ।

क्व तुरीयं भयं वापि स्वमाहिम्नि स्थितस्य मे ॥५॥

आतां मला स्वप्न नाही वा सुषुप्ति नाही, जागृति नाही वा तुरीय अवस्था
नाही, भयही उरलेले नाही. आतां मी स्ववैभवांत आहे.

क्व दूरं क्व समीपं वा बाह्यं क्वाभ्यन्तरं क्व वा ।

क्व स्थलं क्व च वा सूक्ष्मं स्वमाहिम्नि स्थितस्य मे ॥६॥

स्वमहिम्यांत निमग्न झालेल्या मला आतां दूरचें काय किंवा जवळचें काय,
बाहेरचे काय नि अंतरातील काय? स्थूल वा सूक्ष्म असे काय राहाणे शक्य
आहे

क्व मृत्युर्जीवितं वा क्व लोकाः क्वास्य क्व लौकिकम् ।

क्व लयः क्व समाधिर्वा स्वमाहिम्नि स्थितस्य मे ॥७॥

'स्व'रूपांत राहाणा-या मला मृत्यु कुठला नि जीवित कुठलें? लोक आणि
लौकिक कुठला किंवा लय अथवा समाधि कुठली?

अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथयाप्यलम् ।

अलं विज्ञानकथया विश्रांतस्य ममात्मनि ॥८॥

आत्म्यांत विलीन झालेल्या मला धर्म, अर्थ, काम, योगाबद्दलच्या गोष्टी
अथवा विज्ञानकथा आतां पुरे झाल्या त्यांची आवश्यकता नाही.

अध्याय विसावा

क्व भूतानि क्व देहो वा क्वेन्द्रियाणि क्व वा मनः ।

क्व शून्यं क्व च नैराश्यं मत्स्वरूपे निरंजने ॥१॥

जनक म्हणतो आहे की, संपूर्ण उपाधिरहित जें माझें निरंजनस्वरूप आहे
त्यामध्ये पंचमहाभूते, सूक्ष्म कार्य करणारी इंद्रिये, मन, शरीर व शून्यावस्था
इत्यादि कल्पित गोष्टी मनच नाहीसे झाल्याने कशा असू शकतील?
मीच त्यांचा साक्षी आहे.

क्व शास्त्रं क्वात्मविज्ञानं क्व वा निर्विषयं मनः ।

क्व तृप्तिः क्व वितृष्णत्वं गतद्वंद्वस्य मे सदा ॥२॥

हे गुरो! मला शास्त्राशी व शास्त्रजन्य ज्ञानाशी काय करायचें आहे?
आत्मविश्रांतीशी, सर्व वासना गळून गेल्याने वा वासनाविरहितेशी, तृप्ति

किंवा तृष्णा, द्वंद्व यांच्याशी काय करायचें आहे? कारण मी शांतरस ब्रह्म
आहें.

क्व विद्या क्व च वाविद्या क्वाहं क्वेदं मम क्व वा ।

क्व बन्धः क्व च वा मोक्षः स्वरूपस्य क्व रूपिता ॥३॥

मला विद्या किंवा अविद्या कुठें? अहंकार कुठला? बाह्य वस्तु कुठली?
ज्ञान कसलें? माझा कुणाशी संबंध आहे? संबंध दुस-याशी असतो. मला
दुसरा कुणी नाही. बन्ध आणि मोक्ष मला नाहीत. माझ्या निर्विशेष
स्वरूपाला धर्म नाही आणि निधर्मक माझ्या माझ्या स्वरूपाला विद्येचाही
धर्म नाही.

क्व प्रारब्धानि कर्माणि जीवन्मुक्तिरपि क्व वा ।

क्व तद्विदेहकैवल्यम् निर्विशेषस्य सर्वदा ॥४॥

निर्विशेष, निराकार, निरवयव अशा माझ्या आत्म्याला प्रारब्धकर्म कुठलें?
जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति कुठली?

क्व कर्ता क्व च वा भोक्ता निष्क्रियं स्फुरणं क्व वा ।

क्वापरोक्षं फलं वा क्व निःस्वभावस्य मे सदा ॥५॥

सदा स्वभावरहिरत अशा मला कर्तेपण कुठलें? आणि भोक्तेपण कसलें?
निष्क्रियता वा स्फुरण, प्रत्यक्ष ज्ञान अथवा विषयाकार वृत्तीनें मिळणारें फळ
हीं सारीं मला कशीं असणार?

क्व लोकः क्व मुमुक्षुर्वा क्व योगी ज्ञानवान् क्व वा ।

क्व बन्धः क्व च वा मुक्तः स्वस्वरूपेअहमद्वये ॥६॥

अद्वैत आत्मस्वरूपांत लोक कुठले? मुमुक्षु कुठला? योगी वा ज्ञानवान,
बध्द वा मुक्त कसा असेल? केवळ अद्वैत आत्माच असेल.

क्व सृष्टीः क्व च संहारः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।

क्व साधकः क्व सिद्धिर्वा स्वस्वरूपेअहमद्वये ॥७॥

अद्वैत अशा आत्मस्वरूपाला सृष्टिनिर्माण वा संहार, साधन आणि साध्य व
साधक आणि सिद्धि इत्यादि गोष्टी कशा असतील?

क्व प्रमाता प्रमाणं वा क्व प्रमेयं क्व च प्रमा ।

क्व किंचित् क्व न किंचिद्वा सर्वदा विमलस्य मे ॥८॥

सर्वदा निर्मलरूप मला प्रमाता, प्रमाण व प्रमेय आणि प्रमा, कमी वा
अधिक अशा गोष्टी कुठल्या?

क्व विक्षेपः क्व चैकाग्र्यं निर्बोधः क्व मूढता ।

क्व हर्षः क्व विषादो वा सर्वदा निष्क्रियस्य मे ॥९॥

सर्व क्रियारहित असें जें माझें आत्मरूप आहे त्याला कुठलें विक्षेप वा एकाग्रता, कुठलें ज्ञान वा मूढता, कसला हर्ष अथवा खेद असणार ?

क्व चैव व्यवहारो वा क्व च सा परमार्थता ।

क्व सुखं क्व च वा दुःखं निर्विमर्शस्य मे सदा ॥१०॥

सर्वथा निर्मळ अशा आत्मस्वरूपाला कुठला व्यवहार वा परमार्थ, सुख वा दुःखं असूं शकेल ?

क्व माया क्व च संसारः क्व प्रीतिर्विरतिः क्व वा ।

क्व जीवः क्व च तद्ब्रह्म सर्वदा विमलस्य मे ॥११॥

सर्वार्थानें विमल अशा आत्मस्वरूप मला कुठली माया वा संसार, प्रीति अथवा द्वेष, जीवभाव किंवा ब्रह्मभाव असणार ?

क्व प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा क्व मुक्तिः क्व च बन्धनम् ।

कूटस्थनिर्विभागस्य स्वस्थस्य मम सर्वदा ॥१२॥

सर्वदा स्थिर, कूटस्थ आणि विभागरहित अशा मला प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति, बंधन आणि मुक्ति या गोष्टी कुठल्या ?

क्वोपदेशः क्व वा शास्त्रं क्व शिष्यः क्व च वा गुरुः ।

क्व चास्ति पुरुषार्थो वा निरुपाधेः शिवस्य मे ॥१३॥

उपाधिरहित, कल्याणरूप आत्मस्वरूप अशा मला कसला उपदेश वा कसलें शास्त्र, कुठला शिष्य अथवा कुठला गुरु आणि कुठला मोक्ष असूं शकेल ?

क्व चास्ति क्व च वा नास्ति क्वास्ति चैकं क्व च द्वयम् ।

बहुनात्र किमुक्तेन किंचिन्नोत्तिष्ठते मम ॥१४॥

मला आहे अथवा नाही असें स्फुरण नाही, न अद्वैत न द्वैत आहे. फार सांगण्याचें प्रयोजन नाही. चैतन्यस्वरूप माझ्यांत कांहींच अहं स्फुरण नाही.

इति श्री अष्टावक्र गीता भाषाटीकायां समाप्ता ।

सच्चिदानंदार्पणमस्तु ।

आत्मपूजा उपनिषद्

ओम् तस्य निश्चिन्तनं ध्यानम् ।

ध्यान म्हणजे 'त्याचे' सतत अविरत चिंतन-अखंड ध्यास.

सर्वकर्मनिराकरणं आवाहनम् ।

सर्व कर्माना-कृतीला कारणीभूत होणा-या कारणांचें विसर्जन
(थांबणें-बंद पाडणें) हेंच आवाहन होय.

निश्चलं ज्ञानम् आसनम् ।

निष्कंप-संशयरहित जाणणें हेंच आसन.

उन्मनी भावः पाद्यम् ।

ऊर्ध्व गतीनें प्रवाहित होणारें मन (मनाच्या भावाचा) ऊर्ध्व दिशेनें
वाहणारा प्रवाह-हेंच पूजेचें जल-पाणी.

सदाअमनस्कं अर्घ्यम् ।

त्याचाच सतत वेध घेणारें मन हेंच अर्घ्य होय. पाहणें होय.

सदा दीप्तिः अपार अमृतवृत्तिः स्नानम् ।

अंतरांतील तेजोमयता व अपार अमृतानुभव यांत सतत
डुंबत राहणें हेंच स्नान घालणें होय.

सर्वत्र भावना गन्धः ।

सर्वत्र तोच भाव असणें म्हणजे गंधलेपन होय.

दृक् स्वरूपेअवस्थानं अक्षताः ।

स्वतःत साक्षीरूपानें प्रस्थापित अवस्थेंत असणें म्हणजेच अक्षता (वाहणें)
होय जसा असडिक व न फुटलेला सबंध तांदळाचा दाणा वहातो तसे !
'त्या' शिवाय इतरत्र मनाची धाव नसणें.

चिदाप्तिः पुष्पम् ।

पूजेकरितां फुलें कोणतीं? चैतन्यावस्थेंत असणें-हेंच फुलें वाहणें.

चिदग्निस्वरूपं धूपः ।

अंतरांत चैतन्याचा अग्नि धगधगत ठेवणें हा धूप, सुगंध.

चिदादित्यस्वरूपं दीपः ।

चैतन्य-चित्सुर्याच्या-स्व-रूपांत ठाम असणें म्हणजे दीप दाखविणें.

परिपूर्णचंद्र अमृत रसैकीकरणं नैवेद्यम् ।

अंतरांतील पूर्णचंद्रांतून स्रवणारें अमृत सांठविणें हाच नैवेद्य.

निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् ।
स्वरूपांत स्थिर असणें ही 'त्या'च्याभोवतीं प्रदक्षिणा होय.
सोअहं भावो नमस्कारः ।
'तो' 'मी आहे' हा भाव नमस्कार होय.

मौनं स्तुतिः ।

मौन हीच स्तुति.

सर्वसंतोषो विसर्जनम् इति स एवं वेद ।
संपूर्ण संतोष असणें हेंच विसर्जन-पूजेचें विसर्जन करणें, हे जो अनुभवीत
असतो तोच ईश्वरप्रसाद मिळालेला ज्ञानी होय.

सर्व निरामय परिपूर्णोअहमस्मीति मुमुक्षुणां

मोक्षेकं सिद्धिर्भवति ॥ इत्युपनिषत् ॥

मी तें निर्मल ब्रह्म आहे हें अनुभविणें म्हणजेच मुक्ति होय.

असें हें आत्मपूजा उपनिषत् समाप्त झालें.

आरती

आरती सद्गुरुनाथा । स्वामी निरंजन समर्था ॥१॥
सदाचार सार साचा । मंत्र दिधला जीवनाचा ।
सर्व धर्माचा समन्वय । मार्ग दाविला अद्वय ॥१॥
विवेक वैराग्याचा दीप । लावुनी चरणासमीप ।
उज्जयनी शाखा, विहंगम । शांभवी दीक्षा सुगम ॥२॥
दूर केले हो आवरण । त्रिवेणी संगमी स्नान ।
स्वयम्प्रकाशे भगवान । निखळ आनंदी रममाण ॥३॥
सद्गुरुकृपा होता । अवघी हरपली चिंता ।
विनयानंद विनवी आता । चरणी ठेवूनिया माथा ॥४॥

Vinayanand Charitable Home

India 416203

924/30, "Kaivalya", Vishalnagar, Hupari, Dist : Kolhapur (M.S)
Website : www.vch-india.com, Email : k1p_vchindia@sancharnet.in
Phone : 0230-2450365, Mobile : 98-2311-7561